मधेश प्रदेशको
आर्थिक गतिविधि अध्ययन

वार्षिक प्रतिवेदन
(आ.व.२०८२/८३)

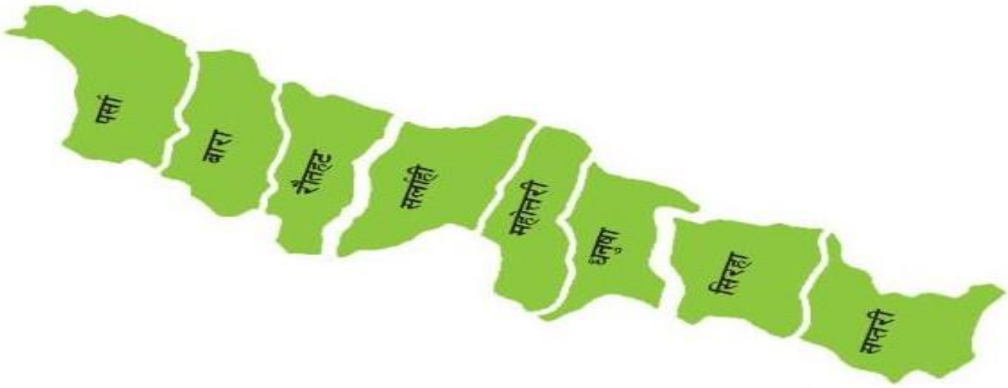

मधेश प्रदेश

नेपाल राष्ट्र बैंक
जनकपुर कार्यालय
२०८३ असोज

प्राक्कथन

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ (दोस्रो संशोधन, २०७३ समेत) को दफा १२ मा बैंकले समष्टिगत अर्थतन्त्र, वित्तीय बजारको विकास, मूल्य स्थिरता, मुद्राप्रदाय, निक्षेप, कर्जा, सरकारी वित्त, वैदेशिक व्यापार, शोधनान्तर स्थिति तथा विदेशी विनिमय लगायतका विषयमा तथ्याङ्क संकलन तथा विश्लेषण गरी सोको नियमित रुपले प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था बमोजिम यस कार्यालयले देशको समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रका तथ्याङ्कहरूको संकलन, अध्ययन एवम् विश्लेषण गरी सोसम्बन्धी प्रतिवेदनहरू नियमित रुपमा सार्वजनिक गर्दै आएको छ ।

मुलुकको शासकीय स्वरुप संघीय संरचनामा रुपान्तरण भएपश्चात् केन्द्रीय बैंकको भूमिकालाई प्रादेशिक स्तरसम्म पुऱ्याउने अभिप्रायले सबै प्रदेशमा बैंकको प्रादेशिक कार्यालय स्थापना गरिनुका साथै आर्थिक गतिविधि अध्ययनको लागि तोकिएका जिल्लाहरूको संख्या ७७ पुऱ्याइएको छ । मधेश प्रदेशको यो आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदन **"आर्थिक गतिविधि तथा विशेष अध्ययन मार्गदर्शन, २०७६ (दोस्रो संशोधन, २०८३ सहित)"** मा आधारित भई तयार पारिएको छ । उक्त मार्गदर्शन अनुसार मधेश प्रदेशका ८ वटा जिल्लाहरूमध्ये जनकपुर कार्यालय अन्तर्गतका ५ वटा जिल्ला (सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाही) तथा वीरगञ्ज कार्यालय अन्तर्गतका ३ वटा जिल्ला (रौतहट, बारा र पर्सा) सहितको आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को वार्षिक अवधिमा भएका आर्थिक गतिविधिहरूको तथ्याङ्क संकलन गरी सोको आधारमा यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

मधेश प्रदेशका ८ वटै जिल्लाहरूको कृषि, उद्योग, सेवाका साथै पूर्वाधार विकास लगायतका अर्थतन्त्रका प्रमुख क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क र सोको विश्लेषण यो प्रतिवेदनमा समेटिएको छ । क्षेत्रगत आर्थिक गतिविधिको तथ्याङ्कीय अवस्थाका साथै प्रत्येक क्षेत्रमा विद्यमान चुनौती र सम्भावनाहरूलाई समेत प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरिएको छ । मधेश प्रदेशका जिल्लास्थित विभिन्न सरकारी कार्यालय, क्षेत्रीय निर्देशनालय एवम् सम्बन्धित परियोजना/उद्योग प्रतिष्ठानबाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा जिल्लागत तथा प्रदेशको समग्र अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ भने सरोकारवाला निकाय/व्यक्तिसँगको अन्तरक्रिया एवम् सर्वेक्षणकर्ताको विश्लेषण समेतका आधारमा क्षेत्रगत चुनौती तथा आगामी आर्थिक वर्ष २०८३/८४ को परिदृश्य चित्रण गरिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंक, जनकपुर कार्यालयले मधेश प्रदेशको (८ वटा जिल्लासहितको) प्रादेशिक आर्थिक अवस्था, विद्यमान समस्या/चुनौती, सम्भावना एवम् परिदृश्यका बारेमा वार्षिक एवम् अर्ध-वार्षिक आर्थिक प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्दै आएको छ । प्रस्तुत बार्षिक प्रतिवेदन मधेश प्रदेशको प्रमुख आर्थिक परिसूचकहरुको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न र नीति निर्मातालाई उपयुक्त नीति बनाउन सहयोग पुग्ने विश्वास लिएको छु । प्रतिवेदन तर्जुमा गर्ने कार्यमा योगदान गर्नुहुने उप-निर्देशकद्वय श्री पुनिता मण्डल, श्री स्नेहा अग्रवाल, सहायक निर्देशकद्वय श्री अनिल कुमार झा, श्री रुबी साह र प्रधान सहायक श्री धिरज कुमार साहलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

पुष्पा अधिकारी
निर्देशक

विषयसूची

प्राक्कथन i

सारांश vi

परिच्छेद-१ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि १

१.२ प्रतिवेदन तर्जुमा विधि, संरचना र तथ्याङ्क संकलन १

१.३ अध्ययन प्रतिवेदनको सीमा २

१.४ अध्ययन प्रतिवेदनको ढाँचा २

परिच्छेद-२ प्रदेशगत तुलनात्मक स्थिति

२.१ राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा मधेस प्रदेशको क्षेत्रगत हिस्सा ३

२.२ अन्तर प्रदेश तुलना ३

२.३ प्रादेशिक क्षमता, सम्भावना तथा चुनौती ४

परिच्छेद-३ कृषि क्षेत्र

३.१ प्रमुख कृषि बालीले ओगटेको भू-क्षेत्र ७

३.२ कृषि उत्पादन ८

३.३ पशुपन्छी, माछा उत्पादन १०

३.४ वनजन्य उत्पादन ११

३.५ सिँचाई ११

३.६ क्षेत्रगत कृषि कर्जा ११

३.७ कृषि क्षेत्रका चुनौती र सम्भावना १२

परिच्छेद-४ उद्योग क्षेत्र

४.१ प्रमुख उद्योगहरूको क्षमता उपयोग तथा उत्पादन १४

४.२ क्षेत्रगत औद्योगिक कर्जा स्थिति १४

४.३ औद्योगिक क्षेत्रको चुनौती र सम्भावना १५

परिच्छेद-५ सेवा क्षेत्र

५.१ पर्यटन १८

५.२.सार्वजनिक निर्माण तथा रियलस्टेट १८

५.३ वित्तीय सेवा १८

५.४ यातायात २०

५.५ सेवा क्षेत्र कर्जा २०

५.६ सहकारी क्षेत्र २१

५.७ सेवा क्षेत्रको चुनौती र सम्भावना २२

परिच्छेद-६ पूर्वाधार र रोजगारी

६.१ पूर्वाधार क्षेत्र २४

६.२. रोजगारी २५

६.३ पूर्वाधार र रोजगारी क्षेत्रका चुनौती र सम्भावना २७

परिच्छेद: ७ प्रादेशिक कार्यक्रम तथा योजना

७.१ मधेश प्रदेशको सरकारी वित्त स्थिति ३०

७.२ मधेश प्रदेशका स्थानीय तहहरुको बजेट कार्यान्वयनको स्थिति ३०

परिच्छेदः ८ आर्थिक परिदृष्य

८.१ कृषि क्षेत्र..३२
८.२ औद्योगिक क्षेत्र ३२
८.३ सेवा क्षेत्र ३२
८.४ पूर्वाधार क्षेत्र ३३

तालिका सूची

शीर्षक **पेज नं.**

तालिका २.१: प्रादेशिक आर्थिक परिसूचकहरु (आर्थिक वर्ष २०८२/८३)	३
तालिका ३.१: तरकारी तथा बागवानीले ढाकेको भू-क्षेत्र (हेक्टरमा)	८
तालिका ३.२: मधेश प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा कृषि बालीको उत्पादन (मे.टनमा)	९
तालिका ३.३: मधेश प्रदेशमा तरकारी तथा बागवानी उत्पादन (मे.टनमा)	९
तालिका ३.४: मधेश प्रदेशको पशुपंक्षीजन्य उत्पादन	१०
तालिका ३.५: मधेश प्रदेशमा माछा उत्पादन स्थिति (मे.टनमा)	१०
तालिका ३.६: मधेश प्रदेशमा प्रवाहित कृषि कर्जा (रु.करोडमा)	११
तालिका ४.१: जिल्लागत उद्योग क्षेत्र कर्जाको स्थिति (रु.करोडमा)	१५
तालिका ५.१: सार्वजनिक निर्माण तथा रियलस्टेट	१८
तालिका ५.२: बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखाहरू	१९
तालिका ५.३: मधेश प्रदेशमा यातायातको स्थिति	२०
तालिका ५.४: सेवा क्षेत्र कर्जाको स्थिति (रु.करोडमा)	२०
तालिका ५.५: जिल्लागत सेवा क्षेत्र कर्जा (रु.करोडमा)	२१
तालिका ५.६: मधेश प्रदेशमा प्रवाहित सहुलियतपूर्ण कर्जाको स्थिति	२१
तालिका ६.१: श्रम स्वीकृति लिनेहरूको संख्या	२६
तालिका ७.१: प्रदेशगत खर्चको स्थिति (रु.करोडमा)	३०
तालिका ७.२: प्रदेशगत प्राप्तिको स्थिति (रु.करोडमा)	३०
तालिका ७.३: मधेश प्रदेशका स्थानीय तहहरुको वित्त स्थिति (रु.करोडमा)	३१

चार्ट सूची

शीर्षक	**पेज नं.**
चार्ट २.१: प्रादेशिक आर्थिक वृद्धिदर	४
चार्ट ३.१: खाद्य तथा अन्य बालीहरूले ढाकेको क्षेत्रफल (हजार हेक्टरमा)	७
चार्ट ३.२: सिञ्चित भूमिको क्षेत्रफल (हेक्टरमा)	११
चार्ट ४.१ नमूना छनौटमा परेका उद्योगहरुको क्षमता उपयोगिता	१४
चार्ट ४.२: औद्योगिक कर्जा लगानी स्थिति (रु.करोडमा)	१५
चार्ट ५.१: निक्षेप तथा कर्जा स्थिति (रु.खर्बमा)	२०
चार्ट ५.२: पूँजी, बचत र ऋण लगानीको अवस्था (रु.अर्बमा)	२२

सारांश

मधेश प्रदेशका ८ वटा जिल्लाहरूमा भएका आर्थिक गतिविधि अध्ययन अन्तर्गत स्थलगत तथा गैरस्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्क एवम् राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले प्रकाशन गरेको तथ्याङ्कका आधारमा तयार गरिएको आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को वार्षिक अध्ययन प्रतिवेदनको सारसंक्षेप निम्नानुसार रहेको छ।

समष्टिगत आर्थिक स्थिति

१. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु.६६ खर्ब रहने अनुमान राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले गरेको छ । त्यस्तै, चालु आर्थिक वर्षमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ३.८५ प्रतिशत रहने अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु.८ खर्ब ६३ अर्ब ३३ करोड तथा आर्थिक वृद्धिदर १.३१ प्रतिशत रहने अनुमान छ।

२. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा राष्ट्रिय कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राथमिक, द्वितीय तथा सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः २४.४६ प्रतिशत, १३.७३ प्रतिशत र ६१.८१ प्रतिशत रहने अनुमान छ।

३. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा यस प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सबैभन्दा बढी योगदान कृषि, वन तथा मत्स्य क्षेत्रको (३४.९७ प्रतिशत) तथा सबैभन्दा कम योगदान खानी तथा उत्खनन क्षेत्रको (०.१४ प्रतिशत) रहने अनुमान छ।

४. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन यू.एस. डलरमा ९३४ हुने अनुमान रहेको छ।

कृषि क्षेत्र

५. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशमा फलफूलले ओगटेको क्षेत्रफल ३३.९९ प्रतिशत तथा मसाला बालीले ओगटेको क्षेत्रफल ४.४६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने खाद्य तथा अन्य बालीले ओगटेको क्षेत्रफल ४.४७ प्रतिशत र तरकारी तथा बागवानीले ओगटेको क्षेत्रफल १०.१५ प्रतिशतले घटेको छ।

६. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा तरकारी तथा बागवानी उत्पादन ०.५४ प्रतिशत र फलफूल उत्पादन ४.९९ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने खाद्य तथा अन्य बालीको उत्पादनमा ५.६९ प्रतिशत तथा मसलाको उत्पादनमा ४.४४ प्रतिशतले कमी आएको छ।

७. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा पशुजन्य उत्पादनतर्फ मासु र अण्डाको उत्पादन क्रमशः १०.१९ प्रतिशत र ३.११ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने दुधको उत्पादनमा २.६७ प्रतिशतले कमी आएको छ। त्यसैगरी, माछाको उत्पादन ५.०५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। वनजन्य उत्पादन अन्तर्गत काठको उत्पादन ६०.५८ प्रतिशत र दाउराको उत्पादन ७८.६२ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ।

८. २०८३ असार मसान्तमा मधेश प्रदेशमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कृषि, माछापालन र वन क्षेत्रमा रु.५९ अर्ब ८६ करोड ९० लाख कर्जा प्रवाह भएको छ, जुन मधेश प्रदेशमा प्रवाहित कुल कर्जाको १२.१० प्रतिशत हुन आउँछ।

उद्योग क्षेत्र

९. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा अध्ययनमा समेटिएका प्रमुख उद्योगहरूको उत्पादन क्षमता उपयोग भारित औसतमा ६४.५९ प्रतिशत रहेको छ।

१०. समीक्षा अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट औद्योगिक क्षेत्रतर्फ प्रवाह भएको कुल कर्जामा ०.६८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.१ खर्ब २८ अर्ब ९७ करोड कायम भएको छ। गत आर्थिक वर्षमा यस्तो कर्जा रु.१ खर्ब २८ अर्ब ९ करोड रहेको थियो।

सेवा क्षेत्र

११. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशमा घरजग्गा रजिष्ट्रेशन संख्या १ लाख १६ हजार २ सय ७ रहेको छ भने घर जग्गा रजिस्ट्रेशन राजस्व रु.३ अर्ब २२ करोड संकलन भएको छ।

१२. २०८३ असार मसान्तसम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले मधेश प्रदेशबाट परिचालन गरेको निक्षेप १७.३२ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.४ खर्ब ७८ अर्ब ३७ करोड पुगेको छ। कर्जा प्रवाह भने ०.१८ प्रतिशतले कमी भई रु.४ खर्ब ९४ अर्ब ९५ करोड कायम भएको छ।

पूर्वाधार र रोजगारी

१३. मधेश प्रदेशमा निर्माणाधीन र निर्माण हुने क्रममा रहेका राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमा निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, पूर्व-पश्चिम रेलमार्ग, हुलाकी राजमार्ग, काठमाडौं तराई मधेश द्रुतमार्ग सडक आयोजना र राष्ट्रपति चुरे तराई मधेश संरक्षण कार्यक्रम कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् । उक्त आयोजनाहरुमध्ये हुलाकी सडक मार्गको निर्माणको गति तुलनात्मक रुपमा तीव्र रहेको छ ।

१४. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशबाट वैदेशिक रोजगारीको लागि श्रम स्वीकृति लिनेको संख्या १ लाख ७९ हजार ४१ रहेको छ । यो संख्या मुलुकबाट श्रम स्वीकृति लिने कुल संख्याको २२.६० प्रतिशत हो ।

परिच्छेद-१ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा १२ बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकले मुलुकको समष्टिगत आर्थिक, वित्तीय र बाह्य क्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा विवरण समावेश गरी आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदन प्रकाशन गर्दै आएको छ। आर्थिक गतिविधि तथा विशेष अध्ययन मार्गदर्शन, २०७६ (दोस्रो संशोधन, २०८३ सहित) अनुसार यस्तो प्रतिवेदन अर्ध-वार्षिक र वार्षिक गरी वर्षको दुई पटक प्रकाशन हुने व्यवस्था रहेको छ। सोही बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंक, जनकपुर कार्यालयले तयार गरेको प्रस्तुत प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को साउनदेखि असारसम्मको वार्षिक विवरणमा आधारित रहेको छ।

मुलुक संघीय संरचनामा गएपश्चात् "आर्थिक गतिविधि तथा विशेष अध्ययन मार्गदर्शन, २०७६ (दोस्रो संशोधन, २०८३ सहित)" बमोजिम प्रादेशिक कार्यालयहरूले प्रदेश भित्रका जिल्लाहरुको विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्रदेशगत रुपमा समेत आर्थिक गतिविधि अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्दै आएको छ। सोही अनुसार मधेश प्रदेशको जनकपुर कार्यालयबाट सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाही जिल्लाहरु तथा वीरगञ्ज कार्यालयबाट रौतहट, बारा र पर्सा गरी जम्मा ८ जिल्लाहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी यो आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरिएको छ।

१.२ प्रतिवेदन तर्जुमा विधि, संरचना र तथ्याङ्क संकलन

यस प्रतिवेदनमा आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको समग्र आर्थिक स्थिति सहित कृषि, उद्योग, सेवा र पूर्वाधार क्षेत्रमा हासिल भएको प्रगति समेत समावेश गरिएको छ। त्यस्तै, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा मधेश प्रदेशको योगदान र क्षेत्रगत आर्थिक स्थितिको तुलनात्मक विवरणसमेत प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ। प्रतिवेदनमा कृषि, उद्योग, सेवा र पूर्वाधार क्षेत्रमा देखिएका सम्भावना र समस्या एवम् चुनौतीहरू संक्षिप्त रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसका अतिरिक्त गत आर्थिक वर्ष तथा चालु आर्थिक वर्षको पहिलो ३ महिनाको अवधिको अनुमानको आधारमा मधेश प्रदेशको कृषि, उद्योग, सेवा र पूर्वाधार क्षेत्रको आर्थिक परिदृष्य समेत समावेश गरिएको छ। मधेश प्रदेशमा रहेको उष्ण प्रदेशीय बागवानी केन्द्र नवलपुरको अवस्था, पूर्वाधार क्षेत्रमा जयनगर-जनकपुर-कुर्था रेलवे, निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, हुलाकी राजमार्ग र काठमाडौं-तराई मधेश द्रुतमार्गको प्रगति स्थिति, पूर्व पश्चिम रेलमार्ग, राष्ट्रिय जनगणना, २०७८ अनुसार मधेश प्रदेशको जनसंख्याको विवरणका बारेमा समेत यस अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ।

यस प्रदेशको सबै जिल्लाहरूमा तोकिएका सरकारी कार्यालय, उद्योग, व्यापार र सेवा प्रदायक निकायहरूमा मूलतः स्थलगत सर्वेक्षण गरी प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ।

प्रतिवेदनमा कृषिसम्बन्धी तथ्याङ्क सम्बन्धित जिल्लाका कृषि विकास निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, भेटेरीनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रबाट संकलन गरिएको छ। त्यस्तै, मुख्य खाद्य बालीसम्बन्धी केही तथ्याङ्क संघीय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयबाट तथा नेपाल राष्ट्र बैंकमा प्राप्त विवरण आर्थिक अनुसन्धान विभागमार्फत लिइएको छ। प्रदेशस्थित सरकारी निकायहरूबाट प्रदेशमा कृषि उपजले ओगटेको भू-क्षेत्र, कृषि उत्पादन, सिँचाई, पशुपन्छी माछा तथा वनजन्य उत्पादन लगायतका तथ्याङ्कहरू स्थलगत रुपमा संकलन गरिएको छ।

औद्योगिक क्षेत्रतर्फ, उद्योगहरूको उत्पादन, क्षमता उपयोग, रोजगारी लगायतका विवरण नमूना छनौटमा परेका २९ उद्योगहरूको स्थलगत सर्वेक्षणबाट संकलन गरिएको छ। बैंकिङ्ग क्षेत्रअन्तर्गत कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रमा जिल्लागत रुपमा प्रवाह भएको कर्जा, निक्षेप संकलन, शाखा संख्या, पुनरकर्जा, सहुलियतपूर्ण कर्जा आदि तथ्याङ्क बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले NRB Supervisry Information System (SIS) मार्फत नेपाल राष्ट्र बैंकमा पठाएको विवरण आर्थिक अनुसन्धान विभागमार्फत् लिइएको छ। साथै, मालपोत कार्यालयको घरजग्गा रजिष्ट्रेशन संख्या र सो वापतको राजश्व रकम भूमि व्यवस्था तथा अभिलेख विभाग बबरमहल, भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयबाट नेपाल राष्ट्र बैंकलाई सम्प्रेषण भएको र सोसम्बन्धी तथ्याङ्क आर्थिक अनुसन्धान विभागमार्फत् लिइएको छ।

सेवा क्षेत्रअन्तर्गत पर्यटन गतिविधिसम्बन्धी विवरण नमूना छनौटमा परेका १४ होटलहरूको स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त गरिएको छ। घरजग्गा नक्शापासको तथ्याङ्क सम्बन्धित जिल्लाका नगरपालिकाहरूबाट तथा पूर्वाधारसम्बन्धी तथ्याङ्क यस प्रदेशको भौतिक पूर्वाधार, शहरी विकास तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय, सडक डिभिजन कार्यालय र नगरपालिकाहरुबाट समेत लिइएको छ। यातायाततर्फको सवारी संख्यासम्बन्धी विवरण यातायात व्यवस्था

कार्यालयबाट लिइएको छ । सहकारी क्षेत्रको स्थिति विश्लेषण गर्न मधेश प्रदेशका १० वटा नमुना छनौटमा परेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूबाट विवरण संकलन गरिएको छ ।

पूर्वाधार क्षेत्रअन्तर्गत यस प्रदेशमा रहेका राष्ट्रिय गौरवका आयोजनासम्बन्धी विवरण लिँदा सम्बन्धित सरकारी कार्यालयहरूबाट प्रकाशित तथा अप्रकाशित तथ्याङ्कलाई आधार मानिएको छ ।

१.३ अध्ययन प्रतिवेदनको सीमा

१. नेपालको संविधान, २०७२ बमोजिम संघीयता कार्यान्वयनमा आएपश्चात् तथ्याङ्क प्रदायक निकायहरूको समेत पुनरसंरचना भएकोले ती निकायहरूसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क संगठित तथा सु-व्यवस्थित गर्ने कार्यमा अझै पूर्णता आइसकेको छैन । फलस्वरुपः कृषि उत्पादन र पूर्वाधार लगायतका कतिपय विवरणहरूमा समयगत र निकायगत एकरुपता कायम हुन सकेको छैन । कृषिसम्बन्धी तथ्याङ्क कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र सडक पूर्वाधारको तथ्याङ्क सडक विभागले उपलब्ध गराएको विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

२. यस प्रदेशमा सञ्चालित कतिपय उद्योगहरूको प्रशासनिक तथा केन्द्रीय कार्यालय अन्य प्रदेशहरूमा रहेकोले उत्पादन र रोजगारीका विवरणहरू अपेक्षित रुपमा उपलब्ध हुन सकेको छैन । प्रदेशमा स्थापित नयाँ उद्योगहरू तथा कतिपय भइरहेका उद्योगहरूले उपलब्ध गराउने तथ्याङ्क व्यवस्थित हुन नसकेकोले तथ्याङ्कको शुद्धतामा कमी हुने देखिएको छ । उद्योगहरुबाट समयमा तथ्याङ्क उपलब्ध हुन नसक्दा प्रतिवेदन तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्न कठिनाई हुने गरेको छ । यथार्थपूर्ण विश्लेषणको लागि पर्याप्त, गुणस्तरीय तथा भरपर्दो तथ्याङ्कको उपलब्धतामा समेत समस्या हुने गरेको छ ।

३. भौतिक निर्माणतर्फ गाउँपालिकाहरूले निर्माण गरेका सडक, सिँचाई र खानेपानी आयोजनाहरूको जिल्लागत विवरण पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुन नसकेकोले सोसम्बन्धी तथ्याङ्क पूर्ण हुन सकेको छैन ।

४. सेवा क्षेत्रमा खासगरी पर्यटकको विवरण उपलब्ध गराउने अध्यागमन तथा पर्यटन सूचना केन्द्र जस्ता आधिकारिक निकाय मधेश प्रदेशमा नभएकोले नमुना छनौटमा परेका सीमित होटलहरूबाट प्राप्त विवरणलाई पर्यटन गतिविधिको विश्लेषणका लागि आधार मानिएको छ ।

५. आर्थिक बर्ष २०८०/८१ का केही तथ्याङ्कहरु गत बर्ष प्रयोग भएको भन्दा फरक प्राप्त भएकोले यस प्रतिवेदनमा गतबर्षको संशोधित तथ्याङ्कहरु प्रयोग गरिएको छ । साथै, प्राप्त नभएका केही तथ्याङ्कहरु गत बर्षकै प्रयोग गरिएको छ ।

१.४ अध्ययन प्रतिवेदनको ढाँचा

आर्थिक गतिविधि तथा विशेष अध्ययन मार्गदर्शन, २०७६ (दोस्रो संशोधन, २०८३ सहित) अनुसार तयार गरिएको यस प्रतिवेदनलाई ८ परिच्छेदहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ । परिच्छेद १ मा प्रतिवेदनको परिचय, यसको विधि र संरचनाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ भने परिच्छेद २ मा प्रदेशगत तुलनात्मक स्थिति र हालको अवस्था बारे उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी, परिच्छेद ३ मा कृषि क्षेत्र, परिच्छेद ४ मा उद्योग क्षेत्र, परिच्छेद ५ मा सेवा क्षेत्र र परिच्छेद ६ मा पूर्वाधार र रोजगारी क्षेत्रको विवरण समावेश गरिएको छ । परिच्छेद ७ मा प्रादेशिक कार्यक्रम तथा योजना र परिच्छेद ८ मा आर्थिक परिदृश्य प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद-२ प्रदेशको तुलनात्मक स्थिति

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको प्रारम्भिक तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर ३.८५ प्रतिशत रहने तथा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा) रु.६६ खर्ब रहने प्रारम्भिक अनुमान छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा प्राथमिक, द्वितीय तथा सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः २४.४६ प्रतिशत, १३.७३ प्रतिशत र ६१.८१ प्रतिशत रहने अनुमान छ। त्यसैगरी, प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन (Per Capita GDP) १,५१३ अमेरिकी डलर र प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय १,५३५ अमेरिकी डलर रहने प्रारम्भिक अनुमान छ।

२.१ राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा मधेस प्रदेशको क्षेत्रगत योगदान

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले प्रकाशित गरेको तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको अंश क्रमश: १९.०० प्रतिशत, १०.८० प्रतिशत र १०.२० प्रतिशत रहने अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशले राष्ट्रिय तहको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा १३.०८ प्रतिशत योगदान पुऱ्याउने प्रारम्भिक अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको आर्थिक वृद्धिदर १.३१ प्रतिशत रहने अनुमान छ। समीक्षा वर्षमा यस प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमश: ३४.९७ प्रतिशत, १२.१८ प्रतिशत र ५२.८६ प्रतिशत रहने अनुमान छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेशको प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ्य उत्पादन यू.एस. डलरमा ९३४ पुग्ने अनुमान रहेको छ।

२.२ अन्तर प्रदेश तुलना

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयले सार्वजनिक गरेको प्रारम्भिक तथ्याङ्कका आधारमा प्रदेशहरुको समग्र आर्थिक स्थिति तुलना गर्दा आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा बागमती प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा धेरै (३६.७० प्रतिशत) रहेको छ भने कर्णाली प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा कम (४.२० प्रतिशत) रहेको छ। कृषि क्षेत्रको उत्पादनमा कोशी प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा धेरै (२१.४० प्रतिशत) रहेको छ भने कर्णाली प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा कम (५.५० प्रतिशत) रहेको छ । उद्योग क्षेत्रको उत्पादनमा बागमती प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा बढी (३३.८० प्रतिशत) रहेको छ भने कर्णाली प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा कम (३.०० प्रतिशत) रहेको छ। यसैगरी, सेवा क्षेत्रको उत्पादनमा बागमती प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा बढी (४६.५० प्रतिशत) रहेको छ भने कर्णाली प्रदेशको हिस्सा सबैभन्दा कम (३.८० प्रतिशत) रहेको छ।

तालिका २.१: प्रादेशिक आर्थिक परिसूचकहरु (आर्थिक वर्ष २०८२/८३)

आर्थिक परिसूचक/ प्रदेश	कोशी	मधेस	बागमती	गण्डकी	लुम्बिनी	कर्णाली	सुदूरपश्चिम	नेपाल
कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित मूल्य, रु.अर्बमा)	१०४३.१२	**८६३.३३**	२४२३.१२	५९२.६८	९३६.७२	२७७.२५	४६३.८९	**६६००.०९**
राष्ट्रिय उत्पादनमा अंश (प्रतिशत)	१५.८०	**१३.०८**	३६.७०	९.००	१४.२०	४.२०	७.००	**१००.००**
कृषि क्षेत्रमा प्रदेशको अंश (प्रतिशत)	२१.४०	**१९.००**	१७.२०	९.६०	१७.६०	५.५०	९.८०	**१००.००**
उद्योग क्षेत्रमा प्रदेशको अंश (प्रतिशत)	१७.८०	**१०.८०**	३३.८०	१३.३०	१४.९०	३.००	६.३०	**१००.००**
सेवा क्षेत्रमा प्रदेशको अंश (प्रतिशत)	१३.१०	**१०.२०**	४६.५०	८.७०	१२.२०	३.८०	५.४०	**१००.००**
कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा क्षेत्रगत योगदान (प्रतिशत)								
कृषि क्षेत्र	३२.४७	**३४.९७**	११.२३	२५.६६	२९.७६	३१.५२	३३.४३	**२४.००**
उद्योग क्षेत्र	१७.६७	**१२.१८**	१२.२४	१९.००	१५.३२	१०.०७	१३.९१	**१४.२०**
सेवा क्षेत्र	४९.८५	**५२.८६**	७६.५३	५५.३५	५४.९२	५८.४१	५२.६६	**६१.८०**

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, जेठ २०८३

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको आर्थिक वृद्धिदर १.३१ प्रतिशत रहने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ। चालु आर्थिक वर्षमा आर्थिक वृद्धिदर बागमती प्रदेशको सबैभन्दा बढी (५.४० प्रतिशत) तथा मधेश प्रदेशको सबैभन्दा कम (१.३१ प्रतिशत) हुने प्रारम्भिक अनुमान रहेको छ।

चार्ट २.१ : प्रादेशिक आर्थिक वृद्धिदर

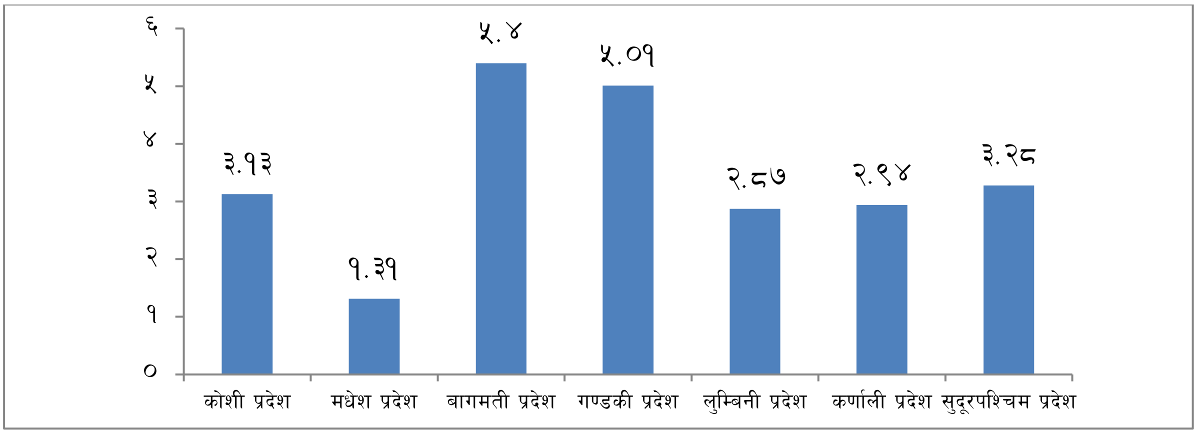

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, जेठ २०८३

२.३ प्रादेशिक क्षमता, सम्भावना तथा चुनौती :

राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयद्वारा प्रकाशित विवरण अनुसार आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि, वन तथा मत्स्य क्षेत्रको सबैभन्दा बढी योगदान रहने अनुमान गरिएको छ। समथर भू-भाग, उर्वर कृषि भूमि, भारतसँगको सीमा पहुँच, उच्च जनघनत्व, यातायात सञ्जाल तथा व्यापारिक सम्भावनाका कारण मधेश प्रदेशलाई उत्पादन, व्यापार, कृषि, उद्योग, पर्यटन तथा सेवा क्षेत्रको केन्द्रका रूपमा विकास गर्न सकिने पर्याप्त आधार रहेको छ।

नेपाल सरकारद्वारा हालै प्रस्तुत गरिएका नीति तथा कार्यक्रमहरु र विकासका प्राथमिकताहरूले उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, कृषि आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण, डिजिटल सेवा विस्तार, पूर्वाधार विकास, हरित अर्थतन्त्र, ऊर्जा, पर्यटन तथा रोजगारी सिर्जनालाई प्राथमिकता दिएको सन्दर्भमा मधेश प्रदेशको आर्थिक सम्भावना अझ व्यापक बनेको छ। विश्वव्यापी आपूर्ति श्रृङ्खला पूनर्संरचना, भारतसँगको व्यापारिक सम्बन्ध, दक्षिण एशियाली क्षेत्रीय बजार तथा डिजिटल अर्थतन्त्रको विस्तारले पनि प्रदेशका लागि नयाँ अवसर सिर्जना गरेका छन्।

समष्टिगत रुपमा मधेश प्रदेशको आर्थिक विकासका चुनौती तथा सम्भावनालाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ।

२.३.१ प्रादेशिक चुनौती

१. न्यून आर्थिक वृद्धिदर र समष्टिगत आर्थिक शिथिलता: प्राथमिक उत्पादन क्षेत्रमा रहेको संरचनागत मन्दीका कारण वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (Real GDP) वृद्धिदर संकुचित भई प्रादेशिक अर्थतन्त्रमा शिथिलता कायम रहनु।

२. प्रतिव्यक्ति आम्दानीमा गम्भीर प्रादेशिक असमानता: मुलुकका अन्य प्रदेशहरूको तुलनामा प्रतिव्यक्ति आम्दानी सबैभन्दा न्यून रहँदा तीव्र क्षेत्रीय आर्थिक असन्तुलन देखिनु र यसले आन्तरिक माग (Suppressed Domestic Demand) लाई संकुचित पार्नु।

३. न्यून पूँजीगत खर्च र बजेटरी अक्षमता: प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरूको वित्तीय परिचालन क्षमता कमजोर हुनु, बजेट व्यवस्थापन टुक्रे योजनामा केन्द्रित हुनु र उत्पादनशील भौतिक पूर्वाधारमा पूँजीगत खर्च न्यून हुनु।

४. कृषि उत्पादनमा उच्च उतारचढाव र जलवायु संवेदनशीलता: मनसुनी वर्षामा आधारित परम्परागत कृषिको बाहुल्यताका कारण प्रदेशको मुख्य आर्थिक संवाहक मानिने प्राथमिक क्षेत्र (धान, मत्स्यपालन आदि) जलवायुजन्य र मौसमी जोखिमप्रति अत्यन्त संवेदनशील रहनु।

५. बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधाको पर्याप्त पूर्वाधार अभावः ठूला र सञ्चालनयोग्य सतह तथा भूमिगत सिँचाइ सञ्जालको सुदृढीकरण हुन नसक्दा उच्च मूल्यका व्यावसायिक बहु-बाली (High–Value Commercial Multi–Cropping) प्रणालीतर्फको रूपान्तरण हुन नसक्नु ।

६. कृषियोग्य भूमिको खण्डीकरण र अनियन्त्रित व्यावसायिक अतिक्रमणः मुख्य आर्थिक कोरिडोरहरूका आसपासमा भइरहेको तीव्र जग्गा प्लटिङ र रियल स्टेट कारोबारले उर्वर भूमिलाई नष्ट गर्दै कृषि कार्यको व्यावसायिक स्तर (Scale of Operations) लाई संकुचित बनाउनु ।

७. विभेदकारी बजार संरचना र मूल्य शृङ्खलामा बिचौलियाको प्रभावः कृषि उपजको भण्डारण, शीतभण्डार (Cold Storage) र प्रशोधन पूर्वाधारको कमीका कारण किसानहरू बिचौलियामुखी बजार प्रणालीमा निर्भर रहनु र न्यूनतम समर्थन मूल्य (MSP) को प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु ।

८. विप्रेषणको अनुत्पादक उपयोग र पूँजी निर्माणमा न्यून योगदानः वैदेशिक रोजगारीबाट भित्रिने विप्रेषण (Remittance) को ठूलो हिस्सा औपचारिक उत्पादनशील पूँजी निर्माणमा परिचालन हुनुको सट्टा उपभोग, आयात र घरजग्गामा कारोबारमा प्रयोग हुनु ।

९. अनौपचारिक वित्तीय बजारको उपस्थितिः धितोको अभाव र जटिल प्रक्रियाका कारण ग्रामीण क्षेत्रका लघु-उद्यमी तथा साना किसानहरू औपचारिक बैंकिङ्ग कर्जा सुविधाबाट बञ्चित भई चर्को ब्याजदर लिने स्थानीय साहुमहाजनहरूमाथि निर्भर रहनु ।

१०. न्यून वित्तीय साक्षरता र डिजिटल बैंकिङ प्रयोगमा सुस्तताः ग्रामीण जनसंख्यामा वित्तीय तथा डिजिटल साक्षरताको स्तर न्यून रहँदा वित्तीय समावेशीकरण (Financial Inclusion) को गहिराइ सीमित हुनु र आधुनिक फिनटेक (Fintech) प्रविधिको विस्तार तथा प्रयोग सुस्त हुनु ।

११. असंतुलित सीमापार व्यापार र राजस्व चुहावटः नेपाल-भारत खुला सिमानाका कारण अनौपचारिक सीमापार व्यापार (Informal Trade) व्यापक हुने गरेकोले आन्तरिक आयात-प्रतिस्थापन उद्योगहरूका लागि बजारमा असमान प्रतिस्पर्धा सिर्जना हुनुको साथै राजस्व चुहावट बढ्नु ।

१२. आयात-निर्भर व्यावसायिक संरचना र औद्योगिक क्षमताको न्यून उपयोगः यस प्रदेशमा मुलुककै प्रमुख बारा-पर्सा औद्योगिक कोरिडोर अवस्थित भए तापनि ऊर्जा आपूर्तिको अनियमतता र उच्च लजिस्टिक लागतका कारण मूल्य अभिवृद्धि गर्ने (Value–Adding) उद्योगको विकास नहुनु ।

१३. रणनीतिक तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूमा ढिलाइः काठमाडौं-निजगढ द्रुतमार्ग, हुलाकी राजमार्ग र निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल जस्ता रणनीतिक आयोजनाहरूमा समय र लागत थपिने क्रम (Time and Cost Overruns) जारी रहँदा क्षेत्रीय आपूर्ति सञ्जालमा आवद्ध हुन ढिलाइ हुनु ।

१४. श्रम बजारको विकृति, युवा पलायन र सीपको असामंजस्यताः उत्पादनशील युवा जनशक्ति ठूलो संख्यामा वैदेशिक रोजगारीमा पलायन हुँदा स्थानीय क्षेत्रमा प्राविधिक जनशक्तिको अभाव हुनु, र उपलब्ध जनशक्तिको सीप आधुनिक औद्योगिक क्षेत्रको माग (Industrial Demand) अनुरूप नहुनु ।

१५. अन्तर-सरकार नीतिगत र योजनागत समन्वयको अभावः संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच आर्थिक नीति, विकास योजना तथा बजेटरी कार्यक्रम कार्यान्वयनमा प्रभावकारी समन्वय नहुँदा आयोजनाहरूको दोहोरोपन (Duplication) र स्रोतको अनुकूलतम उपयोग नहुनु ।

२.३.२ प्रादेशिक क्षमता, सम्भावना

१. भौगोलिक अनुकूलता र पूर्वाधार निर्माणको लागत प्रभावकारिताः समतल भू-धरातलका कारण यातायात, औद्योगिक कोरिडोर र लजिस्टिक सञ्जालको पूर्वाधार निर्माण तुलनात्मक रूपमा कम लागतमा द्रुत गतिमा विस्तार गर्न सकिने उच्च भौगोलिक अनुकूलता र सम्भावना रहनु ।

२. कृषि-प्रशोधन तथा मूल्य अभिवृद्धि उद्योगको प्रचुरताः खाद्यान्न, व्यावसायिक तरकारी, फलफूल, सुर्ती र मत्स्य उत्पादनको प्रचुरताका कारण चिनी, तेल, जुट र आधुनिक खाद्य प्रशोधन जस्ता कृषिमा आधारित उद्योग (Agro–Industries) स्थापना गरी उच्च मूल्य अभिवृद्धि (Value Addition) गर्ने पर्याप्त सम्भावना रहनु ।

३. बृहत् आन्तरिक बजार र श्रम आपूर्तिको सहजताः मुलुककै सबैभन्दा बढी जनघनत्व र युवा जनशक्तिको बाहुल्यता भएकाले उद्योग तथा सेवा क्षेत्रका लागि आवश्यक श्रमको उपलब्धता सहज हुनुका साथै उत्पादित वस्तु तथा सेवा खपतका लागि बृहत् आन्तरिक बजारको सुनिश्चितता रहनु ।

४. रणनीतिक अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक नाका र पारगमन हबः भारतसँगको खुला सिमाना र मुलुककै प्रमुख सुक्खा बन्दरगाह (ICD) तथा एकीकृत जाँच चौकी (ICP) वीरगञ्ज लगायतका नाकाहरूको सामीप्यताका कारण वस्तु तथा सेवाको निर्यात विस्तार गरी प्रदेशलाई देशकै प्रमुख लजिस्टिक र पारगमन केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने पर्याप्त सम्भावना रहनु ।

५. सीमापार रेल्वे सञ्जाल र आर्थिक कोरिडोर विकासः जनकपुर-जयनगर रेल सेवाको विस्तार र सम्भावित कार्गो परिचालनमार्फत सीमापार व्यापार, ढुवानी व्यवस्था र नेपाल-भारत आर्थिक सञ्जाल (Cross–Border Economic Integration) लाई थप सुदृढ बनाउने बलियो आधार रहनु ।

६. सबै स्थानीय तहमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थिति र वित्तीय सघनता : प्रदेशका सबै स्थानीय तहहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू (BFIs) को भौतिक पहुँच विस्तार भइसकेकाले आन्तरिक निक्षेप परिचालन (Deposit Mobilization), कृषि तथा विपन्न वर्ग कर्जा प्रवाह र वित्तीय समावेशीकरणलाई तीव्रता दिने संस्थागत पूर्वाधार तयारी अवस्थामा रहनु ।

७. धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्यटनको ऐतिहासिक परिपथः विश्वप्रसिद्ध जानकी मन्दिर, धनुषाधाम, गढीमाई, छिन्नमस्ता, कंकालिनी र सिम्रौनगढ जस्ता ऐतिहासिक एवं धार्मिक सम्पदाहरूको अवस्थितिले गर्दा छिमेकी मुलुक भारतसहितका धार्मिक र सांस्कृतिक पर्यटकहरूलाई आकर्षित गर्ने उच्च पर्यटकीय सम्भावना रहनु ।

८. जलाशय तथा पर्या-पर्यटनको विविधीकरणः जनकपुरका ऐतिहासिक ७२ पोखरीहरू, भरत ताल, बाबा ताल, पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज, कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्ष र बागमती तथा सप्तकोशी नदी जस्ता जलाशय क्षेत्रलाई समेटेर जल मनोरञ्जन, मत्स्य पर्यटन (Aquatic Tourism) र आन्तरिक पर्या-पर्यटनको एकीकृत प्रवर्द्धन गर्न सकिने सम्भावना हुनु ।

९. विप्रेषण पूँजी र डायस्पोरा सीपको उत्पादनशील रूपान्तरणः वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवाहरूको पूँजी, ज्ञान, प्रविधि र अनुभवलाई स्थानीय तहको समन्वयमा कृषि-स्टार्टअप, उद्यमशीलता र सेवा क्षेत्रमा आवद्ध गरी उत्पादनशील पूँजी निर्माण (Capital Formation) गर्न सकिने आधार हुनु ।

१०. नयाँ फिनटेक र ज्ञानमा आधारित डिजिटल अर्थतन्त्रतर्फ रूपान्तरणः सूचना प्रविधि (IT), ई-कमर्स, अनलाइन शिक्षा र टेलिमेडिसिन जस्ता आधुनिक सेवाहरूको विस्तारमार्फत परम्परागत सेवा क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण र प्रतिस्पर्धी बनाउँदै 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क' सँग तादम्यता गर्न सकिने सम्भावना रहनु ।

११. घरेलु तथा साना उद्योगको व्यावसायिक विस्तारः परम्परागत मिथिला कला, हस्तकला, माटोका भाँडा र स्थानीय सीपमा आधारित घरेलु उद्योगहरूलाई आधुनिकीकरण गरी स्वरोजगारी सिर्जना र स्थानीय अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन सकिने उच्च सम्भावना रहनु ।

१२. हुलाकी राजमार्ग र सहायक मार्गहरू मार्फत ग्रामीण-शहरी आवद्धताः हुलाकी राजमार्गको निर्माण सम्पन्नतासँगै ग्रामीण क्षेत्रका कृषि उत्पादनलाई प्रादेशिक बजार (जस्तै वीरगञ्ज, जनकपुर, कलैया) सम्म द्रुत पहुँच पुऱ्याई ग्रामीण-शहरी आर्थिक कडीलाई मजबुत बनाउने अवसर रहनु ।

१३. मुलुककै प्रमुख औद्योगिक कोरिडोरको क्षमता विस्तार : बारा-पर्सा औद्योगिक कोरिडोरको उपस्थितिले गर्दा ठूला उत्पादनमूलक उद्योग, औषधि उत्पादन र फलामे छड जस्ता भारी उद्योगहरूको उत्पादकत्व वृद्धि गरी राष्ट्रिय आयात प्रतिस्थापन (Import Substitution) मा नेतृत्वदायी भूमिका खेल्ने क्षमता रहनु ।

१४. चुरे तराई-मधेश संरक्षण कार्यक्रम मार्फत दिगो इको-सिस्टम र भूमि संरक्षण : राष्ट्रपति चुरे तराई-मधेश संरक्षण कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन मार्फत भूमिगत जलस्रोतको पुनर्भरण (Aquifer Recharge), बाढी नियन्त्रण र जैविक विविधताको रक्षा गर्दै दिगो कृषि प्रणाली सुनिश्चित गर्ने प्राकृतिक अवसर हुनु ।

१५. संघीय प्राथमिकता र सहुलियतपूर्ण नीतिगत वातावरणको लाभः नेपाल सरकारको कृषि आधुनिकीकरण, हरित पूर्वाधार र निजी क्षेत्रको लगानी प्रवर्द्धन सम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिहरूसँग समन्वय गरी प्रदेशलाई मुलुककै एक गतिशील औद्योगिक र आर्थिक केन्द्र (Economic Hub) का रूपमा स्थापित गर्न सक्ने नीतिगत आधार बलियो हुनु ।

परिच्छेद-३ कृषि क्षेत्र

३.१ प्रमुख कृषि बालीले ओगटेको भू-क्षेत्र

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को समीक्षा अवधिमा मधेश प्रदेशमा प्रमुख कृषि बालीहरूअन्तर्गत खाद्य तथा अन्य बाली, तरकारी तथा बागवानी र फलफूल तथा मसलाले ओगटेको भू-भाग ३.१६ प्रतिशतले कमी भई ९ लाख ९२ हजार ९१ हेक्टर रहेको छ भने गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा १.९४ प्रतिशतले कमी भई १० लाख २४ हजार ४ सय ७८ हेक्टर रहेको थियो । मधेश प्रदेशको कृषि बाली प्राय वर्षामा निर्भर रहेको तथा यस अवधिमा बाढीका कारण भएको डुबानले गर्दा कृषि बालीले ओगटेको क्षेत्रफलमा कमी आएको छ ।

३.१.१ खाद्य तथा अन्य बाली

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा समग्र खाद्य तथा अन्य बालीले ओगटेको भू-भागमा ४.४७ प्रतिशतले कमी भई ८ लाख १७ हजार १ सय ९३ हेक्टर रहेको छ भने गत आर्थिक वर्षमा १.४९ प्रतिशतले कमी भई ८ लाख ५५ हजार ४ सय ६७ हेक्टर रहेको थियो । २०८३ असार मसान्तसम्ममा जौंले ओगटेको क्षेत्रफल ५.५४ प्रतिशतले वृद्धि भई ३ सय ५ हेक्टर तथा आलुले ओगटेको क्षेत्रफल ५.७३ प्रतिशत, उखुले ओगटेको क्षेत्रफल १.६५ प्रतिशत तथा सूर्तीले ओगटेको क्षेत्रफल ५.३८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। तर, धान बालीले ओगटेको क्षेत्रफल ६.८३ प्रतिशत, मकै बालीले ओगटेको क्षेत्रफल ०.६४ प्रतिशत, गहुँले ओगटेको क्षेत्रफल १.२८ प्रतिशत, कोदोले ओगटेको क्षेत्रफल ५.६६ प्रतिशत, सनपाटले ओगटेको क्षेत्रफल ८.४७ प्रतिशत, दलहनले ओगटेको क्षेत्रफल २.०८ प्रतिशत र तेलहनले ओगटेको क्षेत्रफल १४.३४ प्रतिशतले कमी भएको छ । समीक्षा अवधिमा धान बालीले ओगटेको क्षेत्रफलमा बारा जिल्लामा ०.१३ प्रतिशत तथा पर्सा जिल्लामा ०.४० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही र रौतहट जिल्लामा क्रमशः ५.६४ प्रतिशत, २.४६ प्रतिशत, ९.७५ प्रतिशत, २७.९९ प्रतिशत, ९.४४ प्रतिशत र ९.३६ प्रतिशतले कमी आएको देखिन्छ ।

चार्ट ३.१ : खाद्य तथा अन्य बालीहरूले ओगटेको क्षेत्रफल (हजार हेक्टरमा)

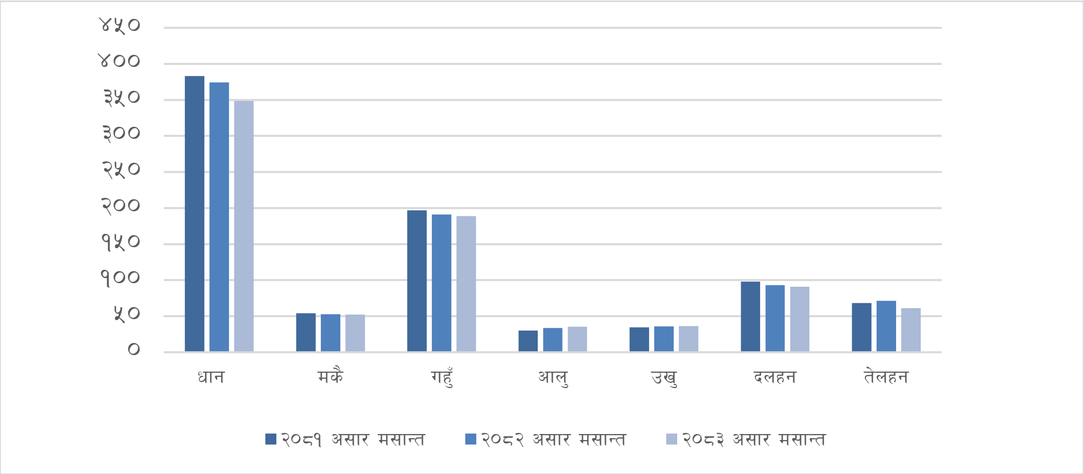

स्रोत: अध्ययन क्षेत्रका कृषि विकास निर्देशनालयहरु

३.१.२ तरकारी तथा बागवानी

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा तरकारी तथा बागवानीले ढाकेको भू-क्षेत्रमा १०.१५ प्रतिशतले कमी भई ९६ हजार २ सय ५४ हेक्टर पुगेको छ । गत आर्थिक वर्षमा तरकारी तथा बागवानीले ढाकेको भू-क्षेत्रमा १०.२७ प्रतिशतले वृद्धि भई १ लाख ७ हजार १ सय ३२ हेक्टरमा खेती भएको थियो । तरकारी तथा बागवानीले ढाकेको भू-क्षेत्रफल महोत्तरी जिल्लामा सबैभन्दा बढी २१ हजार ७ सय हेक्टर अर्थात् मधेश प्रदेशको २२.५४ प्रतिशत र पर्सा जिल्लामा सबैभन्दा कम ६ हजार १ सय ८७ हेक्टर अर्थात् मधेश प्रदेशको ६.४३ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ३.१ : तरकारी तथा बागवानीले ढाकेको भू-क्षेत्र (हेक्टरमा)

जिल्ला	आर्थिक वर्ष २०८१/८२	आर्थिक वर्ष २०८२/८३	आर्थिक वर्ष २०८२/८३ (हिस्सा प्रतिशत)
सप्तरी	११,२००	११,२१५	११.६५
सिराहा	११,९५०	७,९६५	८.२७
धनुषा	७,७४०	७,७४०	८.०४
महोत्तरी	२१,४००	२१,७००	२२.५४
सर्लाही	२३,११२	१६,५४७	१७.१९
रौतहट	१०,६००	१०,७५०	११.१७
बारा	१४,१६०	१४,१५०	१४.७०
पर्सा	६,९७०	६,१८७	६.४३
जम्मा	१०७,१३२	९६,२५४	१००.००

स्रोत: कृषि विकास निर्देशनालय

३.१.३ फलफूल तथा मसला

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा फलफूलले ढाकेको भू-क्षेत्रफलमा ३३.९९ प्रतिशतले वृद्धि भई ६३ हजार ५ सय ५३ हेक्टर तथा मसाला बालीले ढाकेको भू-क्षेत्रफलमा ४.४६ प्रतिशतले वृद्धि भई १५ हजार ९१ हेक्टर पुगेको छ। फलफूल तथा मसला बालीले ढाकेको क्षेत्रफलमध्ये आँपले ढाकेको क्षेत्रफलमा ४७.९० प्रतिशत, र अन्य फलफूल खेतीले ढाकेको क्षेत्रफलमा ४७.९० प्रतिशत तथा मसला (लसुन, प्याज, अदुवा, बेसार आदि) ले ढाकेको क्षेत्रफलमा ४.४६ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। गत आर्थिक वर्षमा फलफुल तथा मसला बालीले ढाकेको भू-क्षेत्रफलमा क्रमशः २५.२० प्रतिशतले कमी भई ४७ हजार ४ सय ३२ हेक्टर तथा ८.५१ प्रतिशतले कमी भई १४ हजार ४ सय ४७ हेक्टरमा खेती भएको थियो।

३.२ कृषि उत्पादन

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा प्रदेशको समग्र कृषि बालीहरू (खाद्य तथा अन्य बाली, तरकारी तथा बागवानी र फलफूल तथा मसला) को कुल उत्पादनमा ३.४९ प्रतिशतले कमी भई ६३ लाख ५४ हजार ४ सय ९३ मे.टन उत्पादनमा सिमित भएको छ। गत आर्थिक वर्षको संशोधित तथ्याङ्कको आधारमा यस्तो बालीको कुल उत्पादनमा ९.९० प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो।

३.२.१ खाद्य तथा अन्य बाली

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा खाद्य तथा अन्य बालीको उत्पादनमा सबैभन्दा बढी सर्लाही जिल्लाको हिस्सा २१.९५ प्रतिशत र सबैभन्दा कम रौतहट जिल्लाको हिस्सा ६.३८ प्रतिशत रहेको छ। तरकारी तथा बागवानीतर्फ सबैभन्दा बढी हिस्सा सर्लाही जिल्लाको २३.७७ प्रतिशत र सबैभन्दा कम हिस्सा पर्सा जिल्लाको ५.८२ प्रतिशत रहेको छ। फलफूल तथा मसालातर्फ सबैभन्दा बढी सप्तरी जिल्लाको हिस्सा ३१.२० प्रतिशत र सबैभन्दा कम हिस्सा पर्सा जिल्लाको १.८५ प्रतिशत रहेको छ। समग्रमा, यस प्रदेशमा गहुँ उत्पादन २.०७ प्रतिशत, आलु उत्पादन १३.४१ प्रतिशत र तेलहन उत्पादन २६.१९ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने, धान उत्पादन ११.३९ प्रतिशत, मकै उत्पादन ०.३७ प्रतिशत, कोदो उत्पादन ६८.८२ प्रतिशत, जौं उत्पादन ७.६७ प्रतिशत, फापर उत्पादन १७.४३ प्रतिशत, सनपाट उत्पादन ४.८३ प्रतिशत र दलहन उत्पादन १८.२५ प्रतिशतले घटेको छ। गत आर्थिक वर्षमा धानको उत्पादन १०.७० प्रतिशत, मकैको उत्पादन ३४.८५ प्रतिशत, गहुँ उत्पादन २.२८ प्रतिशत, उखुको उत्पादन १७.४७ प्रतिशत र तेलहनको उत्पादन १४.९० प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो भने, दलहनको उत्पादन १६.७४ प्रतिशतले घटेको थियो।

तालिका ३.२ : मधेश प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा कृषि बालीको उत्पादन (मे.टनमा)

आर्थिक वर्ष २०८२/८३	खाद्य तथा अन्य बाली	हिस्सा (%)	तरकारी तथा बागवानी	हिस्सा (%)	फलफूल तथा मसला	हिस्सा (%)
सप्तरी	३५०,८६३.००	८.३०	१८१,४५८.००	१२.३०	२०३,०६५.००	३१.२०
सिराहा	४६०,८०१.४९	१०.९०	८७,६१५.००	५.९४	१४४,८३२.००	२२.२५
धनुषा	४९१,११६.५०	११.६२	१०२,४५०.००	६.९४	३८,५९७.००	५.९३
महोत्तरी	५७५,२४१.२५	१३.६१	३३८,५२०.००	२२.९४	४०,९४६.००	६.२९
सर्लाही	९२८,१८५.००	२१.९५	३५०,८००.००	२३.७७	८१,२६०.००	१२.४९
रौतहट	२६९,९१७.६३	६.३८	१४७,८१३.००	१०.०२	७२,६६४.००	११.१६
बारा	५९३,९२४.००	१४.०५	१८०,९९४.००	१२.२७	५७,४४०.००	८.८३
पर्सा	५५८,०७४.००	१३.२०	८५,८७८.००	५.८२	१२,०३८.००	१.८५
जम्मा	४,२२८,१२२.८७	१००	१,४७५,५२८.००	१००	६५०,८४२.००	१००

स्रोत: कृषि विकास निर्देशनालय

३.२.२ तरकारी तथा बागवानी

मधेश प्रदेशमा समीक्षा अवधिमा तरकारी तथा बागवानीको उत्पादनमा ०.५४ प्रतिशतले वृद्धि भई १४ लाख ७५ हजार ५ सय २८ मे. टन उत्पादन भएको अनुमान छ। उत्पादित तरकारीमध्ये सबैभन्दा बढी सर्लाही जिल्लामा ३ लाख ५० हजार ८ सय मे. टन अर्थात् कुल मधेश प्रदेशमा उत्पादित तरकारीको २३.७७ प्रतिशत उत्पादन भएको छ भने पर्सा जिल्लामा सबैभन्दा कम ८५ हजार ८ सय ७८ मे.टन अर्थात् कुल मधेश प्रदेशमा उत्पादित तरकारीको ५.८२ प्रतिशत उत्पादन भएको अनुमान छ । गत वर्षमा तरकारी तथा बागवानीको उत्पादन ९.७९ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो ।

तालिका ३.३: मधेश प्रदेशमा तरकारी तथा बागवानी उत्पादन (मे.टनमा)

जिल्ला	आर्थिक वर्ष २०८१/८२	आर्थिक वर्ष २०८२/८३	आर्थिक वर्ष २०८२/८३ हिस्सा (प्रतिशत)
सप्तरी	१३४,४००	१८१,४५८	१२.३०
सिराहा	१२५,४७५	८७,६१५	५.९४
धनुषा	१०२,४३९	१०२,४५०	६.९४
महोत्तरी	३२९,५६०	३३८,५२०	२२.९४
सर्लाही	३२८,४२२	३५०,८००	२३.७७
रौतहट	१४४,१७०	१४७,८१३	१०.०२
बारा	२१०,६१५	१८०,९९४	१२.२७
पर्सा	९२,४८६	८५,८७८	५.८२
जम्मा	**१,४६७,५६७**	**१,४७५,५२८**	**१००.००**

स्रोत : कृषि विकास निर्देशनालय

३.२.३ फलफूल तथा मसला

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा फलफूलको उत्पादन ४.९९ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने मसालाको उत्पादनमा ४.४४ प्रतिशतले कमी आएको छ। गत आर्थिक वर्षमा फलफूलको उत्पादनमा १२.२० प्रतिशत तथा मसलाको उत्पादनमा १०.५३ प्रतिशतले कमी आएको थियो । समीक्षा अवधिमा फलफूलमध्ये केरा तथा अन्य फलफूलको उत्पादनमा वृद्धि भएको छ भने आँपको उत्पादनमा कमी आएको छ। समीक्षा अवधिमा मसलामध्ये प्याज र अन्य मसालाको उत्पादनमा वृद्धि भएको छ भने लसुन, अदुवा र बेसार उत्पादनमा कमी आएको छ।

३.३ पशुपन्छी, माछा तथा वनजन्य उत्पादन

३.३.१ पशुपन्छीजन्य उत्पादन :

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशमा दूधको उत्पादनमा २.६७ प्रतिशतले कमी भई ६५ करोड ६८ लाख १३ हजार लिटर, मासुको उत्पादन १०.१९ प्रतिशतले वृद्धि भई १ लाख ५६ हजार १ सय मे.टन, अण्डाको उत्पादन ३.११ प्रतिशतले वृद्धि भई १२ करोड २० लाख २४ हजार, छालाको उत्पादनमा ६.३७ प्रतिशतले कमी भई ७ करोड २२ लाख ८४ हजार वर्ग मिटर र ऊन उत्पादनमा १.१८ प्रतिशतले वृद्धि भई १ हजार १ सय ३० के.जी. उत्पादन भएको छ। गत आर्थिक वर्षमा दूधको उत्पादन ३.१६ प्रतिशतले र अण्डाको उत्पादन ९.६४ प्रतिशतले बढेको थियो भने मासुको उत्पादन ०.९० प्रतिशतले घटेको थियो । समीक्षा अवधिमा कुल दूध उत्पादनमध्ये सिराहा जिल्लाको हिस्सा सबैभन्दा बढी ३९.९६ प्रतिशत रहेको छ भने धनुषा जिल्लाको हिस्सा सबैभन्दा कम ७.०५ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ३.४ : मधेश प्रदेशको पशुपंक्षीजन्य उत्पादन

जिल्ला	दुध (हजार लिटरमा)		मासु (मे.टनमा)		अण्डा (गोटा हजारमा)	
	२०८१/८२	२०८२/८३	२०८१/८२	२०८२/८३	२०८१/८२	२०८२/८३
सप्तरी	५२,३०२	५३,२०५	१३,०९९	१४,९५१	३७,५५५	३८,७५०
सिराहा	१४२,५९९	१४२,५९९	९,५६२	९,५६२	१६,१९५	१६,१९५
धनुषा	४३,५३४	४६,३३२	४,८८९	१४,९५१	२,९३९	३,२९६
महोत्तरी	८७,२२५	६०,८०९	२०,८३३	२२,०७०	९,७०६	९,९३६
सर्लाही	८९,२७१	९५,१९५	२३,७६०	२४,८९७	९,०४२	९,५६७
रौतहट	५४,००१	५४,२७०	१६,८७२	१७,१२५	५,३९३	५,५२८
बारा	८१,३२४	८१,३९८	१४,२४६	१३,५३९	२२,३१०	१७,८०३
पर्सा	१२४,५५१	१२३,००५	३८,४०१	३९,००५	१५,२०४	२०,९४९
जम्मा	**६७४,८०७**	**६५६,८१३**	**१४१,६६२**	**१५६,१००**	**११८,३४४**	**१२२,०२४**

स्रोत : कृषि विकास निर्देशनालय

३.३.२ माछा उत्पादन

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशमा माछाको उत्पादन ५.०५ प्रतिशतले वृद्धि भई ५० हजार ७ सय १८ मे. टन पुगेको छ। गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो उत्पादन ५.९५ प्रतिशतले वृद्धि भई ४८ हजार २ सय ८१ मे. टन रहेको थियो। समीक्षा अवधिमा मधेश प्रदेशमा भएको कुल माछा उत्पादनमा बारा जिल्लाको हिस्सा सबैभन्दा बढी २२.०४ प्रतिशत र पर्सा जिल्लाको हिस्सा सबैभन्दा कम ७.१८ प्रतिशत रहेको छ।

तालिका ३.५ : मधेश प्रदेशमा माछा उत्पादन स्थिति (मे.टनमा)

जिल्ला	आर्थिक वर्ष २०८१/८२	आर्थिक वर्ष २०८२/८३	आर्थिक वर्ष २०८२/८३ हिस्सा (प्रतिशत)
सप्तरी	३,९००	४,२००	८.२८
सिराहा	५,७२०	५,७२०	११.२८
धनुषा	६,३५१	६,८३१	१३.४७
महोत्तरी	६,१९४	६,६९४	१३.२०
सर्लाही	६,७७२	७,१७२	१४.१४
रौतहट	५,०००	५,२८३	१०.४२
बारा	१०,६७५	११,१७७	२२.०४
पर्सा	३,६६९	३,६४१	७.१८
जम्मा	**४८,२८१**	**५०,७१८**	**१००**

स्रोत : सम्बन्धित जिल्लाका भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशुसेवा विज्ञ केन्द्र

३.४ वनजन्य उत्पादन

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशमा दाउरा उत्पादनमा ७८.६२ प्रतिशतले तथा काठ उत्पादनमा ६०.५८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। सप्तरी, सिराहा, महोत्तरी, रौतहट र बारा जिल्लाले काठको कटानी गरेका कारण दाउरा तथा काठको उत्पादनमा वृद्धि भएको देखिन्छ । गत आर्थिक वर्षमा दाउरा उत्पादनमा १८.१२ प्रतिशतले कमी आएको थियो भने काठ उत्पादनमा २२.५६ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो ।

३.५ सिँचाई तथा मौसम

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको कुल सिञ्चित क्षेत्रफल ४.३४ प्रतिशतले कमी भई २ लाख ४४ हजार ७ सय २५ हेक्टर पुगेको छ। कुल सिञ्चित क्षेत्रफलमध्ये कुलोद्वारा सिञ्चित क्षेत्रफल १७.३४ प्रतिशतले कमी भई ६८ हजार ८ सय २५ हेक्टर, नहरद्वारा सिञ्चित क्षेत्रफल १५.८४ प्रतिशतले कमी भई १ लाख ४४ हजार १ सय ४५ हेक्टर र बोरिङद्वारा सिञ्चित क्षेत्रफल १.६० प्रतिशतले कमी भई २८ हजार ७ सय ३९ हेक्टर पुगेको छ। गत वर्षको सोही अवधिमा समग्र सिञ्चित क्षेत्रफल ५ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। सो अवधिमा नहरद्वारा सिञ्चित क्षेत्रफल ११.९२ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो।

चार्ट ३.२: सिञ्चित भूमिको क्षेत्रफल (हेक्टरमा)

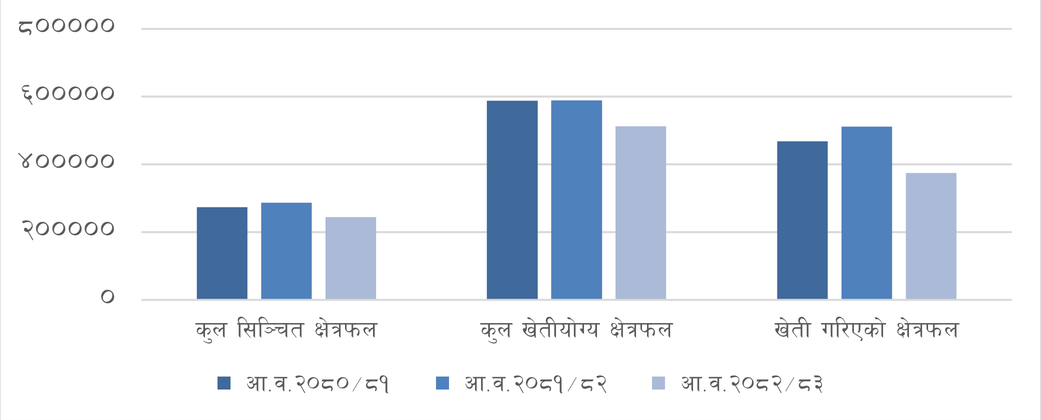

स्रोत: जिल्ला स्थित जलस्रोत तथा सिँचाई विकास डिभिजन कार्यालय

३.६. क्षेत्रगत कृषि कर्जा

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट मधेश प्रदेशमा प्रवाहित कृषि कर्जा गत वर्ष सोही अवधिको तुलनामा ४.९५ प्रतिशतले कमी भई रु.५९ अर्ब ८६ करोड ९० लाख रहेको छ। गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा रु.६२ अर्ब ९८ करोड ४० लाख रहेको थियो। यस प्रदेशमा प्रवाह भएको कुल कर्जामध्ये कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको अंश १२.१० प्रतिशत रहेको छ। मधेश प्रदेशमा प्रवाहित कुल कृषि कर्जामध्ये सर्लाही जिल्लामा प्रवाह भएको कर्जाको हिस्सा सबैभन्दा बढी अर्थात १६ प्रतिशत र सप्तरी जिल्लामा प्रवाह भएको कर्जाको हिस्सा सबैभन्दा कम अर्थात ७.६९ प्रतिशत रहेको छ।

तालिका ३.६ : मधेश प्रदेशमा प्रवाहित कृषि कर्जा (रु.करोडमा)

जिल्ला	कृषि कर्जा	हिस्सा (प्रतिशत)
सप्तरी	४६०.१७	७.६९
सिराहा	८२६.८३	१३.८१
धनुषा	९०९.०८	१५.१८
महोत्तरी	७२०.५२	१२.०४
सर्लाही	९५७.६६	१६.००
रौतहट	५९७.६८	९.९८
बारा	६५२.७३	१०.९
पर्सा	८६२.२४	१४.४
जम्मा	५,९८६.९०	१००

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

३.७ कृषि क्षेत्रका चुनौती र सम्भावनाहरु

३.७.१ चुनौतीहरु

मधेश प्रदेशमा भौगोलिक सुगमता, खेतीयोग्य जमिनको प्रचुरता, सीमा नजिकको व्यापारिक पहुँच तथा यातायातको तुलनात्मक सहजता हुँदाहुँदै पनि पनि कृषि क्षेत्रले हाल राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिका कारण विभिन्न नीतिगत र संरचनात्मक चुनौतीहरूको सामना गरिरहेको छ। रूस-युक्रेन युद्ध, मध्यपूर्वको अस्थिरता, विश्वव्यापी आपूर्ति श्रृङ्खला अवरोध, बढ्दो महँगी, जलवायु परिवर्तन तथा नेपालमा देखिएको राजनीतिक र नीतिगत परिवर्तनले

कृषि क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको छ। यस सन्दर्भमा मधेश प्रदेशमा कृषि क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. किसानहरूले उत्पादन गरेको कृषि उपजको उचित बजार, भण्डारण तथा प्रशोधन सुविधामा सीमित पहुँच हुँदा बिचौलियामुखी बजार प्रणाली कायम रहेको छ । बजार मूल्यमा अस्थिरता, आयातित वस्तुसँगको प्रतिस्पर्धा तथा न्यूनतम समर्थन मूल्यको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु ।
२. आधुनिक कृषि प्रविधि, जलवायु-स्मार्ट कृषि प्रणाली, डिजिटल कृषि सेवा, बाली बीमा, रोग तथा कीट व्यवस्थापन, माटो परीक्षण, बाली चक्र तथा कृषि यान्त्रीकरणसम्बन्धी ज्ञान र सेवामा किसानहरूको पहुँच बढाउनु ।
३. वैदेशिक रोजगारी तथा शहरी क्षेत्रतर्फ युवाको आकर्षण बढ्दै जाँदा कृषि क्षेत्रमा दक्ष जनशक्तिको अभाव सिर्जना भएकोले कृषि श्रमिकको लागतमा हुने वृद्धिलाई नियन्त्रण गर्नु ।
४. मधेश प्रदेशको अधिकांश खेती अझै पनि वर्षामा आधारित रहेको हुँदा जलवायु परिवर्तनका कारण हुने अनियमित वर्षा, खडेरी, बाढी तथा डुबानले उत्पादनमा ठूलो असर पुऱ्याइरहेको छ । सिँचाइ पूर्वाधार, नहर प्रणाली, भूमिगत जल व्यवस्थापन तथा ऊर्जामा आधारित सिँचाइ प्रणाली पर्याप्त रूपमा व्यवस्था गरी विस्तार गर्नु ।
५. अन्तर्राष्ट्रिय संकट र आपूर्ति श्रृङ्खलामा आएको अवरोधका कारण रासायनिक मल, उन्नत बिउ, कृषि औजार, पशु आहार तथा कीटनाशक औषधीको मूल्य वृद्धि भएका कारण गुणस्तरीय कृषि सामग्री समयमै उपलब्ध गराउनु ।
६. ग्रामीण क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सीमित पहुँच, उच्च धितोको माग, जटिल ऋण प्रक्रिया तथा सहुलियतपूर्ण कृषि कर्जाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी साना तथा सीमान्त किसानहरूलाई औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँच बढाउनु ।
७. अधिकांश किसानहरूले साना तथा खण्डित जमिनमा खेती गर्ने भएकाले यान्त्रिकरण, व्यावसायिक खेती तथा दीर्घकालीन कृषि लगानी तथा स्टार्टअपमा आधारित उद्यमको विस्तार गर्नु ।
८. कृषिलाई प्रविधिमैत्री, व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धी तथा सम्मानजनक पेशाको रूपमा विकास गरी युवा उद्यमशीलता आकर्षित गर्नु ।
९. संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच कृषि नीति, कार्यक्रम र अनुदान व्यवस्थापनमा समन्वयको अभाव तथा सरकार परिवर्तनसँगै नीतिगत निरन्तरतामा देखिने कमजोरीले कृषि विकास कार्यक्रमको प्रभावकारिता कायम गर्नु ।

३.७.२ सम्भावनाहरु

उपरोक्त चुनौतीहरू हुँदाहुँदै पनि मधेश प्रदेश कृषि उत्पादन, कृषिमा आधारित उद्योग, खाद्य सुरक्षा तथा निर्यात प्रवर्द्धनका दृष्टिले अत्यन्त सम्भावनायुक्त प्रदेशको रूपमा रहेको छ । उर्वर भूमि, ठूलो उपभोक्ता बजार, सीमा व्यापार, युवा उद्यमशीलता तथा आधुनिक प्रविधिको विस्तारले कृषि क्षेत्रलाई आर्थिक रूपान्तरणको प्रमुख आधारका रूपमा विकास गर्न सकिने अवस्था रहेको छ। यस सन्दर्भमा मधेश प्रदेशमा कृषि क्षेत्रका प्रमुख सम्भावनाहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् :

१. मधेश प्रदेशमा सबैभन्दा बढी जनसंख्या रहेको र यहाँ श्रम आपूर्ति सहज हुने हुँदा तरकारी, फलफूल, माछा, मासु जस्ता कृषिजन्य वस्तुहरुको व्यावसायिक उत्पादनका साथै खपतका लागि बजारको पनि उच्च सम्भावना रहेको छ ।
२. एक टोल एक सामूहिक कृषि उत्पादन, एक वडा एक विशेष उत्पादन र एक पालिका एक उत्पादन क्षेत्र कार्यक्रममार्फत कृषिको उत्पादकत्व बढाउन सकिने सम्भावना रहेको छ ।
३. मधेश प्रदेशमा समतल उर्वर भूमिको प्रचुरता रहेकोले सिँचाई सुविधामार्फत कृषियोग्य भूमिको क्षेत्रफल विस्तार गरी खाद्यान्न तथा अन्य बाली र तरकारी उत्पादनलाई पकेट क्षेत्रको रुपमा विकास गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
४. जलवायु-स्मार्ट कृषि, सौर्य सिँचाइ, ड्रिप तथा स्प्रिंकलर प्रणाली, डिजिटल कृषि सेवा, कृषि यान्त्रीकरण तथा स्मार्ट खेती प्रविधिको प्रयोगमार्फत उत्पादन लागत घटाई उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिने ठूलो सम्भावना रहेको छ ।

५. मधेश प्रदेश भारतसँग खुला सीमामा जोडिएको तथा राष्ट्रिय राजमार्ग सञ्जालसँग निकट भएकाले कृषि उपजको निर्यात, कृषि व्यापार तथा कृषिमा आधारित उद्योग विस्तारका लागि महत्वपूर्ण सम्भावना रहेको छ ।

६. मौसमी तथा बहुमौसमी तरकारी, फलफूल, मसला बाली, बीउ उत्पादन तथा फूलखेतीको व्यावसायिक विस्तार गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निर्यात गर्न सकिने सम्भावना बढ्दो रहेको छ ।

७. विश्वव्यापी रूपमा जैविक तथा सुरक्षित खाद्य पदार्थको माग बढ्दै गएकाले रासायनिक पदार्थको प्रयोग न्यूनीकरण गर्दै जैविक तरकारी, फलफूल तथा विषादीरहित कृषि उत्पादनलाई ब्रान्डिङ गरी उच्च मूल्य प्राप्त गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

८. उर्वर भूमि तथा घाँसे बाली उत्पादनको उच्च सम्भावनाका कारण पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, बाख्रापालन, कुखुरापालन तथा मत्स्यपालनलाई कृषि व्यवसायसँग एकीकृत गरी आयआर्जन तथा रोजगारी वृद्धि गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

९. कृषि पर्यटन, स्थानीय संस्कृति, परम्परागत खेती प्रणाली तथा ग्रामीण जीवनशैलीलाई प्रवर्द्धन गरी अतिरिक्त आम्दानी तथा स्थानीय रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

१०. सहकारी, कृषि स्टार्टअप, युवा उद्यमशीलता तथा सूचना प्रविधिमा आधारित कृषि सेवा विस्तार हुँदै गएकाले कृषि क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी तथा नवप्रवर्तन बढाउने अवसर सिर्जना भएको छ ।

११. संघीय सरकार, प्रदेश सरकार तथा विकास साझेदार संस्थाहरूबाट कृषि आधुनिकीकरण, खाद्य सुरक्षा, जलवायु अनुकूलन तथा ग्रामीण उद्यम विकासका क्षेत्रमा बढ्दो लगानी र कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेकाले कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणका लागि सकारात्मक आधार तयार हुँदै गएको छ ।

परिच्छेद-४ उद्योग क्षेत्र

४.१ प्रमुख उद्योगहरूको क्षमता उपयोग तथा उत्पादन

समीक्षा अवधिमा मधेश प्रदेशका नमुना छनौटमा समेटिएका उद्योगहरूको क्षमता उपयोग भारित औसतमा (Weighted Average Capacity Utilization) ६४.५९ प्रतिशत रहेको छ भने गत वर्षको सोही अवधिमा यी उद्योगहरुको औसत क्षमता उपयोग ४६.१७ प्रतिशत रहेको थियो । समीक्षा अवधिमा पेय पदार्थ उद्योग अन्तर्गत मदिरा उद्योगले सबैभन्दा बढी ९७.५१ प्रतिशत क्षमता उपयोग गरेको देखिन्छ भने वनस्पति घिउ तथा तेल उद्योग अन्तर्गत वनस्पति घिउ उद्योगको क्षमता उपयोग सबैभन्दा कम १.८३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

चार्ट ४.१ नमूना छनौटमा परेका उद्योगहरुको क्षमता उपयोगिता

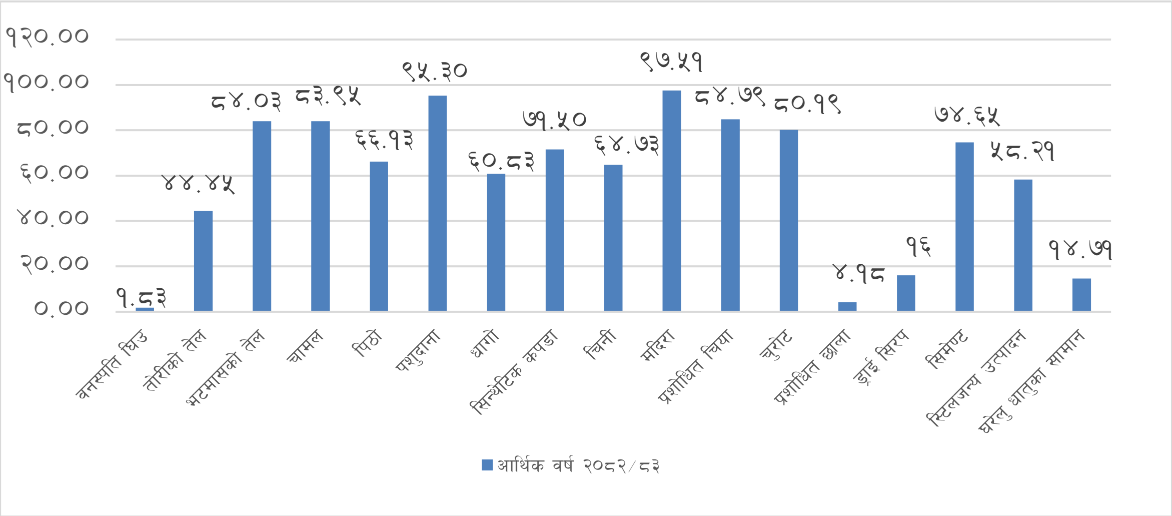

स्रोत: नमूना छनौटमा समेटिएका उद्योगहरु

समीक्षा अवधिमा वनस्पति घिउ तथा तेल अन्तर्गत वनस्पति घिउ उद्योगको क्षमता उपयोग १.८३ प्रतिशत, तोरीको तेल उद्योगको क्षमता उपयोग ४४.४५ प्रतिशत, भटमासको तेल उद्योगको क्षमता उपयोग ८४.०३ प्रतिशत, अन्न तथा पशु दाना अन्तर्गत चामल उद्योगको क्षमता उपयोग ८३.९५ प्रतिशत, पिठो उद्योगको क्षमता उपयोग ६६.१३ प्रतिशत, पशु दाना उद्योगको क्षमता उपयोग ९५.३० प्रतिशत, अन्य खाद्य पदार्थ अन्तर्गत चिनी उद्योगको क्षमता उपयोग ६४.७३ प्रतिशत, प्रशोधित चिया उद्योगको क्षमता उपयोग ८४.७९ प्रतिशत, लत्ता कपडा अन्तर्गत धागो उद्योगको क्षमता उपयोग ६०.८३ प्रतिशत र सिन्थेटिक कपडा उद्योगको क्षमता उपयोग ७१.५० प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै, चुरोट, मदिरा, प्रशोधित छाला र ड्राई सिरप उद्योगको क्षमता उपयोग क्रमशः ८०.१९ प्रतिशत, ९७.५१ प्रतिशत, ४.१८ प्रतिशत र १६ प्रतिशत रहेको छ ।

गत वर्षमा वनस्पति घिउ तथा तेल अन्तर्गत तोरीको तेल उद्योगको क्षमता उपयोग ३५.३६ प्रतिशत, भटमास तेल उद्योगको क्षमता उपयोग ४६.५८ प्रतिशत, पिठो उद्योगको क्षमता उपयोग ७२.५२ प्रतिशत, धातुका उपकरण अन्तर्गत घरेलु धातु उद्योगको क्षमता उपयोग १४.३४ प्रतिशत, अन्न तथा पशु दाना अन्तर्गत चामल उद्योगको क्षमता उपयोग ६६.६७ प्रतिशत, पशु दाना उद्योगको क्षमता उपयोग ९६.०९ प्रतिशत, लत्ता कपडा अन्तर्गत धागो उद्योगको क्षमता उपयोग ५२.५९ प्रतिशत र सिन्थेटिक कपडा उद्योगको क्षमता उपयोग ८२.८३ प्रतिशत रहेको थियो । त्यस्तै, चुरोट, चिनी र ड्राई सिरप उद्योगको क्षमता उपयोग क्रमशः ७७.६३ प्रतिशत, ४६.०७ प्रतिशत, र १२.३३ प्रतिशत रहेको थियो ।

४.२ क्षेत्रगत औद्योगिक कर्जा स्थिति

२०८३ असार मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट मधेश प्रदेशमा औद्योगिक क्षेत्रतर्फ प्रवाह भएको कुल कर्जा ०.६८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.१ खर्ब २८ अर्ब ९७ करोड कायम भएको छ । २०८२ असार मसान्तमा यस्तो कर्जा रु.१ खर्ब २८ अर्ब ९ करोड रहेको थियो । प्रदेशमा प्रवाहित औद्योगिक कर्जामा सबैभन्दा बढी पर्सा जिल्लाको ६५.४० प्रतिशत र सबैभन्दा कम सप्तरी जिल्लाको २.११ प्रतिशत हिस्सा रहेको छ । मधेश प्रदेशमा सबैभन्दा धेरै उद्योगहरू पर्सा जिल्लामा रहेकोले सबैभन्दा बढी औद्योगिक कर्जा उक्त जिल्लामा प्रवाह भएको देखिन्छ ।

तालिका ४.१ जिल्लागत उद्योग क्षेत्र कर्जाको स्थिति (रु.करोडमा)

जिल्ला	कर्जा रकम	हिस्सा (प्रतिशत)
सप्तरी	२७१.७४	२.११
सिराहा	६३६.१६	४.९३
धनुषा	१२९९.८८	१०.०८
महोत्तरी	५८०.१०	४.५०
सर्लाही	५८३.९८	४.५३
रौतहट	४०२.२१	३.१२
बारा	६८८.९४	५.३४
पर्सा	८४३४.१२	६५.४०
जम्मा	१२,८९७.१३	१००

स्रोत:- नेपाल राष्ट्र बैंक

२०८३ असार मसान्तसम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट मधेश प्रदेशमा औद्योगिक क्षेत्रतर्फ प्रवाह भएको कुल कर्जा रु.१ खर्ब २८ अर्ब ९७ करोडमध्ये गैर-खाद्यवस्तु उत्पादन उद्योगतर्फ ५०.२७ प्रतिशत, कृषि-वन तथा पेय पदार्थ उत्पादन उद्योगतर्फ ३८.२८ प्रतिशत, निर्माण उद्योगतर्फ ५.५१ प्रतिशत, धातुको उत्पादन, मेशिनरी तथा इलेक्ट्रोनिक्स तथा धातुका सामान उत्पादनतर्फ ४.३४ प्रतिशत, विद्युत, ग्याँस तथा पानी उद्योगतर्फ ०.६९ प्रतिशत र खानी उद्योगतर्फ ०.९१ प्रतिशत कर्जा प्रवाह भएको छ । समग्रमा गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिको तुलनामा औद्योगिक कर्जा विस्तार ०.६८ प्रतिशतले बढेको छ ।

गत आर्थिक वर्षको तुलनामा समीक्षा अवधिमा निर्माण उद्योगतर्फ प्रवाह भएको कर्जामा ५.४५ प्रतिशत, धातुका उत्पादन, मेशिनरी तथा इलेक्ट्रोनिक्स उत्पादनतर्फ ५.९७ प्रतिशत र विद्युत् ग्याँस तथा पानीतर्फ प्रवाह भएको कर्जामा १९.१३ प्रतिशत, खनिज उत्पादनमा प्रवाह भएको कर्जामा ४.०५ प्रतिशत, कृषि, वन तथा पेय पदार्थ उत्पादनतर्फ ३.०८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने गैर-खाद्यवस्तु उत्पादनतर्फ प्रवाह भएको कर्जामा २.२२ प्रतिशतले कमी आएको छ ।

चार्ट ४.२: क्षेत्रगत औद्योगिक कर्जा लगानी स्थिति (रु.करोडमा)

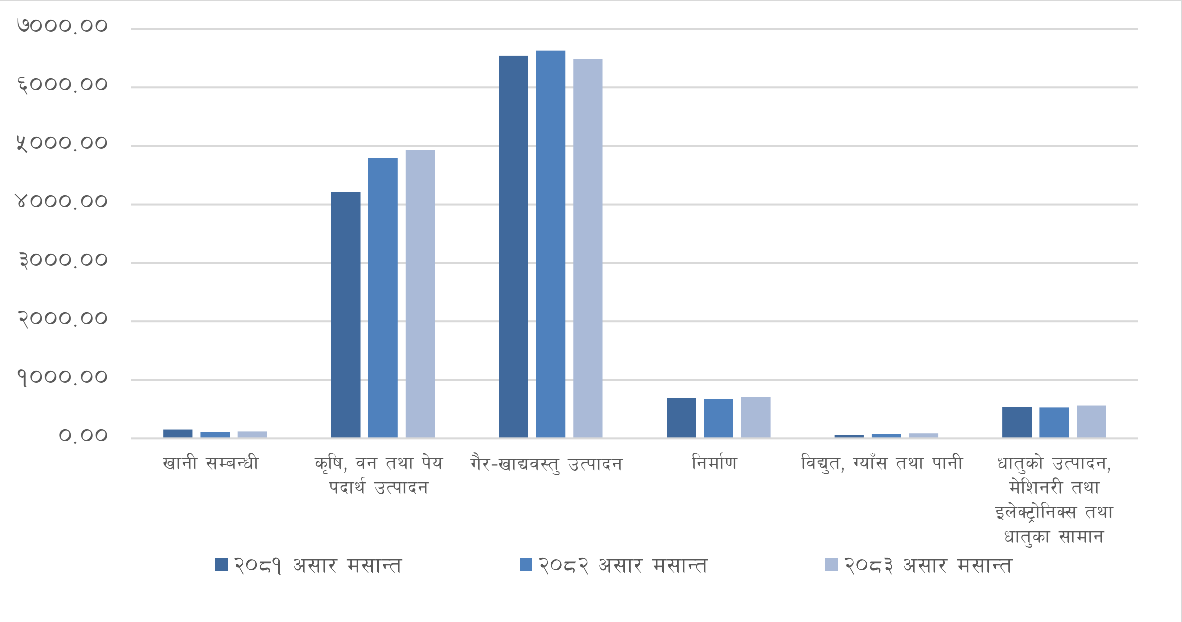

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक

४.३ औद्योगिक क्षेत्रका चुनौती र सम्भावना

मधेश प्रदेशको सम्पूर्ण भू-भाग समथर तथा यातायात पहुँचयुक्त रहेको छ । भारतसँग खुला सीमा, पूर्व-पश्चिम राजमार्ग, रेल तथा भन्सार नाकासँगको निकटताले उद्योग, व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धनका लागि विशेष अवसर

सिर्जना गरेको छ । कृषि उत्पादनको प्रचुरता, ठूलो उपभोक्ता बजार तथा श्रम उपलब्धताले औद्योगिक विकासका लागि अनुकूल वातावरण प्रदान गरे पनि हाल विश्वव्यापी आर्थिक मन्दी, रूस-युक्रेन युद्ध, मध्यपूर्व संकट, आपूर्ति श्रृङ्खला अवरोध, ऊर्जा तथा कच्चा पदार्थको मूल्यवृद्धि, बढ्दो महँगी, जलवायु परिवर्तन तथा नेपालमा देखिएको नीतिगत अस्थिरताले औद्योगिक क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको छ । यस्तो परिवेशमा मधेश प्रदेशको औद्योगिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रमुख चुनौती तथा सम्भावनाहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

४.३.१ चुनौतीहरु

१. बजार, श्रमशक्ति, यातायात पहुँच तथा कच्चा पदार्थको उपलब्धताका आधारमा औद्योगिक विकासका सम्भावना भएका क्षेत्रहरूलाई योजनाबद्ध रूपमा औद्योगिक करिडोर, औद्योगिक ग्राम, औद्योगिक जोन तथा विशेष आर्थिक केन्द्रका रूपमा विकास गर्नु ।

२. उद्योगको प्रतिस्पर्धी क्षमता अभिवृद्धि गरी बाह्य उत्पादनसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने बनाउनु ।

३. उद्योग/व्यवसायको क्रियाकलापहरुलाई स्वच्छ र पारदर्शी बनाई सर्वसाधारणबाट समेत ठूलो मात्रामा पूँजी परिचालन गर्न आवश्यक विश्वासको वातावरण तयार गरी संस्थागत संस्कृतिको विकास गर्नु ।

४. औद्योगिक उत्पादन लागत न्यूनीकरण गर्दै औद्योगिक वस्तुको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्नु ।

५. औद्योगिक क्षेत्रमा सौहार्दपूर्ण श्रमसम्बन्ध विकास गरी गैर व्यापारिक तथा गैर व्यावसायिक जोखिम न्यूनीकरण गर्नु ।

६. अधिकांश उद्योगहरू कम क्षमतामा सञ्चालित रहेकाले पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन हुने वातावरण तयार गरी श्रमिक, ऊर्जा तथा बजार जस्ता कारणहरूले उत्पादन अवरुद्ध हुने अवस्थाको अन्त्य गर्दै वर्षैभरि उद्योग चल्ने वातावरण बनाई कच्चा पदार्थको नोक्सानी घटाउनु ।

७. प्रमुख कृषि उत्पादनको रुपमा रहेको उखु उत्पादन तथा उखुको गुणस्तर सुधार गर्दै चिनी उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाउनु ।

८. व्यवस्थित तवरले उद्योग सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक आधारभूत पूर्वाधारहरु जस्तैः बिजुली, खानेपानी, सञ्चार र यातायातको विकास गर्नु ।

९. सिमित मात्रामा औद्योगिक क्षेत्रहरु रहेकाले नयाँ उद्योगहरुको स्थापनाका लागि चाहिने आवश्यक नीतिगत तथा संरचनागत सहजीकरण गर्नु ।

१०. उद्योगमा उत्पादन भएका वस्तुहरुको बिक्री तथा वितरणका लागि आवश्यक बजार पहुँच बढाउनु तथा व्यवस्थित गर्नु ।

११. विश्वव्यापी रुपमा इन्धन तथा ऊर्जाको मूल्यवृद्धि, ढुवानी लागत वृद्धि र कच्चा पदार्थ आयातमा निर्भरता लगायतका कारण औद्योगिक उत्पादन लागत निरन्तर बढिरहेकोले स्थानीय रुपमा उत्पादित वस्तुहरुको मूल्य वृद्धि तथा न्यून प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्नु ।

४.३.२ सम्भावनाहरु

१. मधेश प्रदेश भारतसँग खुला सीमामा जोडिएको तथा दक्षिण एशियाली व्यापारिक मार्गसँग निकट रहेकोले उद्योग, व्यापार तथा निर्यातको महत्वपूर्ण केन्द्रका रूपमा विकास हुने उच्च सम्भावना रहेको छ ।

२. प्रदेशमा धान, गहुँ, मकै, उखु, तेलहन, तरकारी, फलफूल तथा दुग्ध उत्पादन प्रचुर मात्रामा हुने भएकाले कृषिमा आधारित उद्योगहरू जस्तैः खाद्य प्रशोधन, चिनी उद्योग, दुग्ध उद्योग, तेल उद्योग, चामल उद्योग तथा पशु आहार उद्योग विस्तार गर्ने पर्याप्त सम्भावना रहेको छ ।

३. धार्मिक, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक सम्पदाले समृद्ध मधेश प्रदेशमा होटल, हस्तकला, धार्मिक सामग्री, मिथिला कला तथा पर्यटनसँग सम्बन्धित विभिन्न उद्योगहरूको विकास गर्न सकिने व्यापक सम्भावना रहेको छ ।

४. मधेश प्रदेशमा प्रसिद्ध धार्मिक तीर्थस्थलहरू रहेकोले परम्परागत सीपमा आधारित धार्मिक सांस्कृतिक महत्वका वस्तुहरूमा आधारित उद्योगहरूलाई प्रवर्द्धन गरी स्थानीय नागरिकको आय आर्जन बढाउने तथा राजस्व परिचालनको आधार फराकिलो बनाउन सक्ने सम्भावना रहेको छ ।

५. मुलुकको सबैभन्दा बढी जनघनत्व र बढी जनसंख्या भएको प्रदेश भएकोले सस्तो श्रम आपूर्ति हुने हुँदा मधेश प्रदेशमा उद्योगहरू स्थापना गरी उत्पादन बढाएमा उत्पादित वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढ्न गई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा औद्योगिक क्षेत्रको योगदान बढ्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

६. मधेश प्रदेशको दक्षिणी सीमा भारतसँग खुला रुपमा जोडिएको हुँदा भारतबाट आयात हुने औद्योगिक कच्चा पदार्थको ढुवानी लागत सस्तो हुने भएकोले कम लागतमा वस्तु उत्पादन गरी निकासी गर्न सक्ने सम्भावना रहेको छ ।

७. डिजिटल प्रविधि, ई-कमर्स, अनलाइन बजार तथा सूचना प्रविधिको विकास तथा विस्तारसँगै साना तथा घरेलु उद्योगहरूलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोड्ने नयाँ अवसर सिर्जना हुने सम्भावना रहेको छ ।

८. नेपाल सरकारले औद्योगिकीकरण, निर्यात प्रवर्द्धन, लगानी सम्मेलन, स्टार्टअप प्रोत्साहन तथा विशेष आर्थिक केन्द्रको विकासलाई प्राथमिकता दिइरहेको सन्दर्भमा मधेश प्रदेशमा निजी तथा वैदेशिक लगानी आकर्षित हुने सम्भावना बढेको छ ।

९. हरित उद्योग, नवीकरणीय ऊर्जा, सौर्य ऊर्जामा आधारित उत्पादन प्रणाली तथा वातावरणमैत्री उद्योगको विकासमार्फत् दिगो औद्योगिक विकासलाई प्रवर्द्धन गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

परिच्छेद-५ सेवा क्षेत्र

सेवा क्षेत्रअन्तर्गत मधेश प्रदेशमा सञ्चालित पर्यटन उद्योग, सार्वजनिक निर्माण, रियलस्टेट, वित्तीय सेवा, यातायात, सञ्चार, थोक तथा खुद्रा व्यापार, होटल तथा रेष्टुरेन्ट, सार्वजनिक प्रशासन, स्वास्थ्य एवम् सुरक्षा व्यवस्था जस्ता क्षेत्रहरूलाई समावेश गरिएको छ । तीमध्ये प्रमुख उप-क्षेत्रहरूको समीक्षा अवधिको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ ।

५.१ पर्यटन

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा समेटिएका होटलहरुको औषत क्षमता उपयोग (Occupancy Rate) २७.६१ प्रतिशत रहेको छ । गत आ.व.२०८१/८२ मा यस्तो क्षमता उपयोग औषतमा २५.१० प्रतिशत रहेको थियो । समीक्षा अवधिमा छनौटमा परेका मधेश प्रदेशको पर्यटकस्तरीय होटलमा कार्यरत कर्मचारीहरूको संख्या गत वर्षको सोही अवधिको तुलनामा १८.७४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ मा यस क्षेत्रको रोजगारीमा १०.७४ प्रतिशतले कमी भएको थियो । समीक्षा अवधिमा पर्यटक आगमनमा २२.५३ प्रतिशतले वृद्धि भई ४९ हजार ४ सय ७१ जना पुगेको छ । कुल पर्यटक आगमनमा भारतबाट ४५ हजार ४ सय ३५ जना र चीन तथा तेस्रो मुलुकबाट ४ हजार ३६ जना रहेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा पर्यटक आगमन १८.२५ प्रशितले वृद्धि भई ४० हजार ३ सय ७४ जना रहेको थियो ।

५.२.सार्वजनिक निर्माण तथा रियलस्टेट

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशको समग्र घरजग्गा रजिष्ट्रेशन संख्या १९.०१ प्रतिशतले कमी भई १ लाख १६ हजार २ सय ७ रहेको छ भने घरजग्गा रजिस्ट्रेशन वापतको राजस्व १३.९३ प्रतिशतले बढेर रु.३ अर्ब २२ करोड संकलन भएको छ । गत वर्षमा घरजग्गा रजिष्ट्रेशन संख्यामा ३४.१७ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो भने घरजग्गा रजिस्ट्रेशन वापतको राजस्वमा १९.२९ प्रतिशतले कमी भएको थियो । त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा नक्शा पास स्वीकृत संख्या ६.१२ प्रतिशतले कमी भई २ हजार ९ सय २७ रहन गएको छ ।

तालिका ५.१ सार्वजनिक निर्माण तथा रियलस्टेट

विवरण	२०८२ असार मसान्तसम्म	२०८३ असार मसान्तसम्म	प्रतिशत परिवर्तन
घरजग्गा रजिष्ट्रेशन सङ्ख्या	१४३,४९१	११६,२०७	-१९.०१
घर/भवन स्थायी नक्सा पास सङ्ख्या	३११८	२,९२७	-६.१२
घरजग्गा रजिष्ट्रेशन राजस्व (रु.दश लाखमा)	२८३३	३,२२८	१३.९३

स्रोत : भूमि व्यवस्था तथा अभिलेख विभाग, उप-महानगरपालिका/नगरपालिका कार्यालय

५.३ वित्तीय सेवा

२०८३ असार मसान्तमा मधेश प्रदेशमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुल शाखा संख्या १ हजार ७ सय ४८ रहेको छ । २०८२ असार मसान्तमा यस प्रदेशमा सञ्चालित बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कुल शाखा संख्या १ हजार ७ सय ५६ रहेको थियो ।

सञ्चालनमा रहेका शाखाहरूमध्ये वाणिज्य बैंकको ५८०, विकास बैंकको ८४, वित्त कम्पनीको ५५ र लघुवित्तको १ हजार २९ शाखाहरु रहेको छ । जिल्लागत आधारमा शाखाहरुको उपस्थिति सबैभन्दा बढी धनुषा, बारा र सर्लाही जिल्लामा रहेको छ भने सबैभन्दा कम रौतहट जिल्लामा रहेको छ । २०८३ असार मसान्तमा यस प्रदेशमा सञ्चालनमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको ATM संख्या ५२३ रहेको छ भने गत आर्थिक वर्षको २०८२ असार मसान्तमा सो संख्या जम्मा ५१० रहेको थियो । सबैभन्दा बढी ATM संख्या धनुषा र पर्सा जिल्लामा ८५ वटा र सबैभन्दा कम ATM संख्या सप्तरी जिल्लामा ४५ वटा रहेको छ ।

तालिका ५.२ : बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखाहरू

जिल्ला	२०८३ असार मसान्तसम्मको शाखा संख्या	२०८३ असार मसान्तसम्मको ATM संख्या
सप्तरी	१९३	४५
सिराहा	२३२	६९
धनुषा	२४९	८५
महोत्तरी	२२२	४८
सर्लाही	२४०	६७
रौतहट	१७६	४६
बारा	२४८	७८
पर्सा	१८८	८५
जम्मा	१,७४८	५२३

स्रोत:- नेपाल राष्ट्र बैंक

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा जनकपुर कार्यालय, वीरगञ्ज कार्यालय तथा विराटनगर कार्यालय अन्तर्गत यस प्रदेशमा रहेका राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड र नेपाल बैंक लिमिटेडका शाखा कार्यालयहरुमा सञ्चालित ६ वटा नोटकोषहरुमा रु.१५ अर्ब ५६ करोड फण्ड ट्रान्सफर भएको छ । गत वर्षमा रु.१५ अर्ब ४९ करोड फण्ड ट्रान्सफर भएको थियो ।

समीक्षा अवधिमा जनकपुर कार्यालय र वीरगञ्ज कार्यालयबाट रु. ४९ करोड ३८ लाख बराबरको परिवर्त्य विदेशी मुद्रा खरिद भएको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा रु. २१ करोड ३५ लाख बराबरको परिवर्त्य विदेशी मुद्रा खरिद भएको थियो । समीक्षा अवधिमा जनकपुर कार्यालय र वीरगञ्ज कार्यालयमा प्राप्त कुल परिवर्त्य विदेशी मुद्रामध्ये अमेरिकी डलर १७.१३ प्रतिशत, युरो ७.११ प्रतिशत र अन्य परिवर्त्य विदेशी मुद्रा ७५.७६ प्रतिशत रहेको छ । साथै समीक्षा अवधिमा भारतीय मुद्राको बिक्री रु.१ अर्ब ८ करोड रहेको छ ।

समीक्षा अवधिमा जनकपुर कार्यालय र वीरगञ्ज कार्यालय मार्फत् विदेशी मुद्रा सटही गर्ने इजाजतप्राप्त संस्थाहरुको संख्या १७ रहेको छ, जसमध्ये मनिचेञ्जर १४ र होटल/रिसोर्टको संख्या ३ रहेको छ ।

५.३.१ निक्षेप तथा कर्जा स्थिति

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको २०८३ असार मसान्तको कुल निक्षेप गत वर्षको सोही अवधिको तुलनामा १७.३२ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.४ खर्ब ७८ अर्ब ३७ करोड पुगेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो निक्षेप १६.६८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.४ खर्ब ७ अर्ब ७३ करोड पुगेको थियो ।

२०८३ असार मसान्तसम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले यस प्रदेशमा प्रवाह गरेको कर्जा गत वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ०.१८ प्रतिशतले कमी भई रु.४ खर्ब ९४ अर्ब ९५ करोड रहेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा ३.६२ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.४ खर्ब ९५ अर्ब ८६ करोड रहेको थियो । २०८३ असार मसान्तमा कर्जा-निक्षेप अनुपात १०३.४६ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो वर्ष यस्तो अनुपात १२१.६१ प्रतिशत रहेको थियो ।

चार्ट ५.१ : निक्षेप तथा कर्जा स्थिति (रु.खर्बमा)

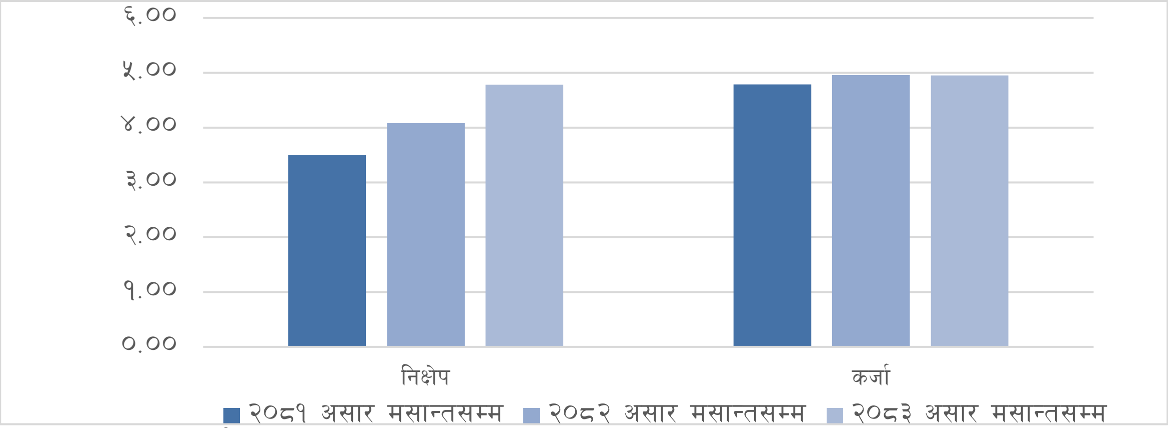

स्रोत:- नेपाल राष्ट्र बैंक

५.५ यातायात

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशमा दर्ता भएका कुल सवारी साधनको संख्या गत वर्षको तुलनामा ५३.०६ प्रतिशतले वृद्धि भई १ लाख ६ हजार ८ सय १९ पुगेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा उक्त सवारी साधनको संख्या १३.२८ प्रतिशतले वृद्धि भई ६९ हजार ७ सय ८९ रहेको थियो। सवारी साधनमध्ये मोटरसाइकलको संख्यामा ४६.९९ प्रतिशतले वृद्धि भई ८७ हजार ३ सय ४४ र अन्य यातायात साधनको संख्यामा ८७.८२ प्रतिशतले वृद्धि भई १९ हजार ४ सय ७५ पुगेको छ। दर्ता भएका अन्य यातायात साधन अन्तर्गत इलेक्ट्रिक रिक्साको हिस्सा बढी रहेको छ। साथै, मधेश प्रदेशमा विप्रेषण आय दुई पाङ्ग्रेमा सवारी साधन खरिदमा प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ।

तालिका ५.३ : मधेश प्रदेशमा यातायातको स्थिति

विवरण	आ.व.२०८१/०८२ (साउन-असार)	आ.व.२०८२/०८३ (साउन-असार)	समीक्षा अवधिको परिवर्तन (%)
मोटरसाईकल	५९,४२०	८७,३४४	४६.९९%
अन्य	१०,३६९	१९,४७५	८७.८२%
कुल संख्या	६९,७८९	१,०६,८१९	५३.०६%

स्रोत:- यातायात व्यवस्था कार्यालय, मधेश प्रदेश

५.६ सेवा क्षेत्र कर्जा

५.६.१ सेवा क्षेत्र कर्जाको स्थिति

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा मधेश प्रदेशमा सञ्चालनमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट सेवा क्षेत्रतर्फ प्रवाह भएको कुल कर्जा ४.२९ प्रतिशतले कमी भई रु.१ खर्ब ६५ अर्ब २८ करोड कायम भएको छ। गत आर्थिक वर्षमा यस्तो कर्जा ०.७७ प्रतिशतले कमी भई रु.१ खर्ब ७२ अर्ब ६९ करोड रहेको थियो।

तालिका ५.४ : सेवा क्षेत्र कर्जाको स्थिति (रु.करोडमा)

विवरण	२०८०/८१ (असार मसान्त)	२०८१/८२ (असार मसान्त)	२०८२/८३ (असार मसान्त)
यातायात, भण्डारण र सञ्चार	४९२.११	४७०.००	४९५.१२
थोक तथा खुद्रा बिक्रेता	१४,७६५.०१	१५,०३४.४८	१४,२७८.६६
वित्त, बीमा तथा अचल सम्पत्ति	४६४.२०	६३६.५२	६४२.२७
पर्यटन	१,१४४.२०	८७९.२५	८८२.५१
अन्य सेवा	५३८.७०	२४९.२९	२३०.२४
जम्मा	१७,४०४.२२	१७,२६९.५३	१६,५२८.८०

स्रोत:- नेपाल राष्ट्र बैंक

समीक्षा अवधिमा मधेश प्रदेशमा सञ्चालनमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट सेवा क्षेत्रतर्फ भएको कुल कर्जामध्ये सबैभन्दा बढी पर्सा जिल्लामा रु.५८ अर्ब ७२ करोड अर्थात् मधेश प्रदेशमा सेवा क्षेत्रमा प्रवाहित कुल

कर्जाको ३५.५३ प्रतिशत र सबैभन्दा कम सप्तरी जिल्लामा रु.८ अर्ब ३२ करोड अर्थात् मधेश प्रदेशमा सेवा क्षेत्रमा प्रवाहित कुल कर्जाको ५.०४ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ५.५ : जिल्लागत सेवा क्षेत्र कर्जा (रु.करोडमा)

जिल्ला	रकम	जिल्लागत हिस्सा (%)
सप्तरी	८३२.३५	५.०४
सिराहा	१,८२४.८९	११.०४
धनुषा	२,४४८.३१	१४.८१
महोत्तरी	१,३७२.७४	८.३१
सर्लाही	१,६८०.०६	१०.१६
रौतहट	१,०९६.००	६.६३
बारा	१,४०१.८३	८.४८
पर्सा	५,८७२.६२	३५.५३
जम्मा	१६,५२८.८०	१००

स्रोतः- नेपाल राष्ट्र बैंक

५.६.२ सहुलियतपूर्ण कर्जा

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा सहुलियतपूर्ण कर्जा रु.८ अर्ब ९९ करोड पुगेको छ । प्रवाहित कुल कर्जामध्ये सबैभन्दा बढी रु.१ अर्ब २ करोड अर्थात् १६.५४ प्रतिशत धनुषा जिल्लामा र सबैभन्दा कम रु.३० करोड अर्थात् ४.८७ प्रतिशत सप्तरी जिल्लामा रहेको छ ।

तालिका ५.६ : मधेश प्रदेशमा प्रवाहित सहुलियतपूर्ण कर्जा (रु.करोडमा)

जिल्ला	सहुलियतपूर्ण कर्जा	हिस्सा (प्रतिशत)
सप्तरी	३०.२७	४.८७
सिराहा	९६.०२	१५.४५
धनुषा	१०२.८०	१६.५४
महोत्तरी	७०.४३	११.३३
सर्लाही	९०.६५	१४.५९
रौतहट	६४.४६	१०.३७
बारा	८९.९७	१४.४८
पर्सा	७६.९३	१२.३८
जम्मा	६२१.५४	१००

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक

५.७ सहकारी क्षेत्र

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा यस प्रदेशका सहकारीहरुमध्ये नमुना छनौटमा परेका १० वटा सहकारी संस्थाबाट प्राप्त विवरणको आधारमा सहकारीको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ ।

१. २०८३ असार मसान्तसम्ममा छनौटमा परेका सहकारीहरुको कुल पूँजी ०.६७ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.२ अर्ब ७ करोड ६ लाख पुगेको छ । गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा कुल पूँजी २०.०२ प्रतिशत कमी भई रु.२ अर्ब ६ करोड २० लाख रहेको थियो ।

२. २०८३ असार मसान्तसम्ममा छनौटमा परेका सहकारीहरुको कुल बचत ९.३४ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.६ अर्ब ४३ करोड ४० लाख पुगेको छ ।

३. २०८३ असार मसान्तसम्ममा छनौटमा परेका सहकारी संस्थाहरुबाट भएको ऋण प्रवाहमा ४०.४५ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.५ अर्ब ८ करोड ५ लाख रहेको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा ऋण प्रवाह ५.६० प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो ।

४. २०८३ असार मसान्तसम्ममा छनौटमा परेका सहकारी संस्थाका कुल सदस्य संख्या ६.७१ प्रतिशतले वृद्धि भई ६२ हजार ३ सय ८१ रहेको छ ।

५. २०८३ असार मसान्तसम्ममा छनौटमा परेका सहकारी संस्थाका कर्मचारी संख्यामा ४.९६ प्रतिशतले वृद्धि भई ६२ हजार ३ सय ८१ पुगेको छ। गत वर्षमा कर्मचारी संख्यामा २.४२ प्रतिशतले कमी आएको थियो।

चार्ट ५.२ : पूँजी, बचत र ऋण लगानीको अवस्था (रु.अर्बमा)

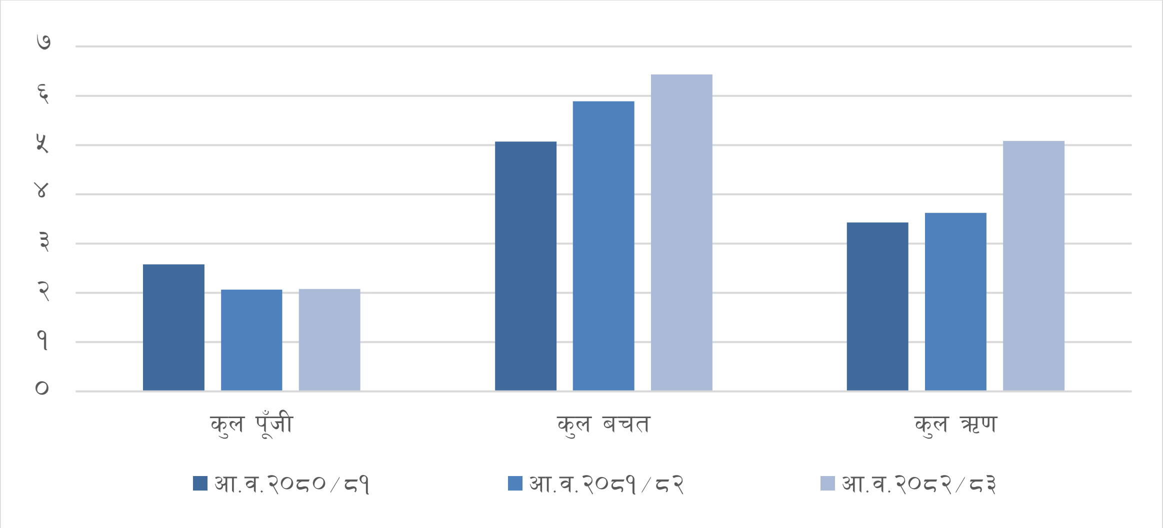

स्रोत: नमुना सर्वेक्षणमा परेका १० सहकारी संस्थाहरु

५.८ सेवा क्षेत्रका चुनौती र सम्भावना

मधेश प्रदेश धार्मिक, सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक सम्पदाले समृद्ध प्रदेशको रूपमा परिचित रहेको छ। जनकपुरधाम, गढीमाई, जलेश्वर, छिन्नमस्ता तथा धनुषाधाम लगायतका धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थलहरूले पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य, बैंकिङ्ग, होटल तथा सूचना प्रविधिमा आधारित सेवा क्षेत्र विस्तारका लागि महत्वपूर्ण आधार प्रदान गरेका छन्। प्रदेशमा रहेका पोखरी, तालतलैया तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र व्यवस्थापनमार्फत् धार्मिक तथा मनोरञ्जनात्मक पर्यटन विकास गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना रहेको छ। साथै, भारतसँगको खुला सीमा, बढी जनसंख्या, समथर भू-भाग तथा यातायातको पहुँचले शिक्षा, स्वास्थ्य, व्यापार तथा वित्तीय सेवा विस्तारका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गरेको छ। तथापि, मधेश प्रदेशको सेवा क्षेत्रको विकासमा देहाय बमोजिमका चुनौती र सम्भावनाहरू रहेको देखिन्छ।

५.८.१ चुनौतीहरू

१. मधेश प्रदेशमा रहेका दक्ष जनशक्तिहरु विदेश पलायन हुने प्रवृतिमा वृद्धि भएकाले सेवा क्षेत्र सञ्चालनका लागि आवश्यक प्राविधिक तथा अन्य क्षेत्रका योग्य तथा दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्नु।

२. शहरी क्षेत्रमा मात्रै सेवा सुविधाहरु सिमित रुपमा उपलब्ध रहेकोमा ग्रामीण भेगमा पनि आधारभूत सेवाहरु जस्तै: स्वास्थ्य चौकी, विद्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखाहरु तथा प्रशासनिक कार्यालयहरुको पहुँच पुऱ्याउनु।

३. मधेश प्रदेशमा सेवारत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको वित्तीय स्रोत तथा साधनलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गराउनु।

४. वित्तीय साक्षरता, पहुँच तथा वित्तीय समावेशिता अभिवृद्धि गरी वित्तीय अपराध र अनौपचारिक कारोवार न्यूनीकरण गर्नु।

५. मधेश प्रदेशमा अवस्थित मिथिला कला, भाषा, साहित्य, लोकसंस्कृति तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्नु।

६. मानव निर्मित पोखरी तथा तालतलैया लगायत शहरको उचित सरसफाई तथा सजावट गरी मनोरञ्जनात्मक गतिविधिहरूको प्रवर्द्धन गरी पर्यटन प्रवर्द्धन गर्नु।

७. अव्यवस्थित र द्रुत शहरीकरणलाई रोकी व्यवस्थित र सुन्दर शहरीकरणको विकास गर्नु।

८. पर्यटकीय एवम् मनोरञ्जनका स्थलहरूको खोज तथा विकास गरी आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरूको आगमनमा वृद्धि गर्नु तथा बसाई अवधि लम्ब्याउनु।

९. स्थानीय बासिन्दाहरूमा शहर तथा प्राचीन र साँस्कृतिक सम्पदाहरूको सरसफाईसम्बन्धी जनचेतना जगाई पर्यटन क्षेत्रको विकासलाई प्रोत्साहित गर्नु ।

१०. संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच सेवा क्षेत्र विकाससम्बन्धी योजना, नीति तथा कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयनमा आवश्यक समन्वय गर्नु ।

५.८.२ सम्भावनाहरू

१. प्राविधिक शिक्षा, सीप विकास, डिजिटल तालिम तथा उद्यमशीलता प्रवर्द्धनमार्फत् स्थानीय युवा जनशक्तिलाई स्वास्थ्य, शिक्षा, सूचना प्रविधि, पर्यटन तथा वित्तीय सेवामा परिचालन गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

२. मधेश प्रदेशमा उच्च जनघनत्व रहेकाले स्वास्थ्य, शिक्षा, बैंकिङ्ग, बीमा, होटल, सञ्चार, ई-कमर्स तथा डिजिटल सेवाजस्ता क्षेत्रहरुमा लगानीको लागि व्यापक सम्भावना रहेको छ ।

३. मधेश प्रदेशमा सिम्रौनगढ, गढीमाई, जनकपुर, जलेश्वर र छिन्नमस्ता जस्ता ऐतिहासिक एवम् धार्मिक महत्वका तीर्थस्थलहरू रहेकाले यस प्रदेशमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक पर्यटन विकासको राम्रो सम्भावना रहेको छ ।

४. मिथिला कला, हस्तकला, सांस्कृतिक कार्यक्रम, धार्मिक सामग्री तथा स्थानीय परिकारलाई पर्यटनसँग जोडेर स्थानीय आयआर्जन तथा सांस्कृतिक उद्योग विस्तार गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

५. मधेश प्रदेश ताजा माछाको लागि लोकप्रिय रहेको तथा हवाई र स्थलमार्गको सुगम पहुँच रहेकोले स्तरीय होटल तथा रेष्टुरेन्टको स्थापना गरेमा माछापालन हुने स्थानहरूमा मत्स्य पर्यटन लगायतका पर्यटकीय विकास गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

६. उपयुक्त भौगोलिक संरचना रहेकोले शिक्षा, स्वास्थ्य तथा खेलकुद क्षेत्रलाई समावेश गरी एकीकृत पर्यटन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

७. जनकपुर क्षेत्रमा रहेको मठ-मन्दिर, पोखरी तथा तालतलैयाहरू लगायत शहरको उचित सरसफाई र श्रृंगार गरी पर्यटक आकर्षित गर्न सकेमा यसबाट समेत पर्यटन क्षेत्रको विस्तार गर्न सकिने देखिन्छ ।

८. मधेश प्रदेशमा अधिकांश भू-भाग समथर भएकोले यहाँ निर्माण सेवा, उत्पादनमूलक कार्य र यातायात सञ्जाल विकास गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

९. भारतसँग खुला सीमा तथा धार्मिक-सांस्कृतिक सम्बन्धका कारण भारतीय पर्यटक, तीर्थयात्री तथा सेवा उपभोक्तालाई आकर्षित गरी होटल, स्वास्थ्य, शिक्षा तथा व्यापारिक सेवाको विस्तार गर्न सकिने उच्च सम्भावना रहेको छ ।

१०. कृषि तथा माछापालनमा अग्रणी प्रदेश भएकाले कृषि पर्यटन, ग्रामीण पर्यटन, जैविक कृषि अनुभव केन्द्र तथा स्थानीय उत्पादनमा आधारित पर्यटन कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना रहेको छ ।

११. डिजिटल प्रविधि, अनलाइन शिक्षा, टेलिमेडिसिन, डिजिटल बैंकिङ्ग तथा ई-गभर्नेन्स सेवाको विस्तारमार्फत सेवा क्षेत्रलाई आधुनिक, पहुँचयोग्य तथा प्रभावकारी बनाउन सकिने अवसर बढ्दै गएको छ ।

१२. संघीय तथा प्रदेश सरकारले पर्यटन, सूचना प्रविधि, स्वास्थ्य सेवा तथा उद्यमशीलता प्रवर्द्धनलाई प्राथमिकता दिइरहेको अवस्थामा सार्वजनिक-निजी साझेदारीमार्फत सेवा क्षेत्रको तीव्र विकास गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।

परिच्छेद-६ पूर्वाधार र रोजगारी

६.१ पूर्वाधार क्षेत्र

मधेश प्रदेशमा रहेका निर्माणाधीन राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको सम्पन्न हुने तोकिएको समय सीमा बढदै गएको छ । प्रदेश भित्रका स्थानीय तहहरूले विकास निर्माणका बाँकी कार्यहरूमा तीव्रता ल्याउँदा सडक, खानेपानी, ढल निर्माण जस्ता स-साना आयोजनाहरू सम्पन्न हुने क्रममा छन् । हुलाकी राजमार्ग निर्माणको कार्य प्रगतिमा वृद्धि, जयनगर-जनकपुर-कुर्था रेल्वेको बाँकी खण्ड विस्तार भई विजलपुरा हुँदै बर्दिवाससम्म पुऱ्याउने कार्य अघि बढिरहेको तथा निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको काम अघि बढाउन सरकारले बजेट र कार्यक्रमहरू अघि बढाएकाले आगामी वर्षहरूमा पूर्वाधार क्षेत्रको प्रगतिमा उल्लेख्य सुधार हुने अनुमान छ ।

६.१.१ जयनगर-जनकपुर-भंगहा रेल्वे

नेपाल रेल्वे कम्पनी लिमिटेडको व्यवस्थापनमा सञ्चालन हुने गरी जयनगर-जनकपुर-भंगहा रेल्वेको भौतिक पूर्वाधार निर्माणको काम सम्पन्न भई भंगहासम्म सञ्चालनमा आएको छ । हाल भंगहा-जयनगर दैनिक एक पटक र जनकपुर-जयनगर दैनिक तीन पटक सञ्चालन हुने गरेको छ। भारत सरकारको पूर्ण लगानीमा सम्पन्न भएको भौतिक पूर्वाधार निर्माण अन्तर्गत रेल्वेको लिक बिछ्याउने तथा विभिन्न स्टेशनहरूमा प्लेटफर्म बनाउने र रेलको इन्जिन र बग्गी खरिद समेतको कुल लागत रु.८ अर्ब रहेको जानकारी सो कम्पनीबाट प्राप्त भएको छ । कम्पनीका अनुसार रेलको यात्रु क्षमता १ हजार ३ सय रहेको छ, जसमा एसी क्याबिनमा ५६ जना र जनरल क्याबिनमा जम्मा १ हजार २ सय ४४ जना यात्रु अट्ने क्षमता रहेको छ ।

हाल सम्पन्न पूर्वाधार अनुसार महोत्तरीको भंगहाबाट, कुर्था, जनकपुर, परवाहा, वैदेही, महिनाथपुर, खजुरी, इनर्वा हुँदै भारतीय सीमास्थित बजार जयनगरसम्म चल्ने यस रेल्वेको लम्बाई ५२ कि.मी. रहेको छ । कुर्थादेखि बिजलपुरासम्मको ३५ कि.मी. खण्ड भने निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको छ। कुर्थादेखि महोत्तरीको भंगहासम्म १७ कि.मि. सन् २०२३ को जुलाई १६ देखि सञ्चालनमा आएको छ । हाल भंगहादेखि जयनगर ५२ कि.मी. रेल्वे सञ्चालनमा रहेको छ । भंगहादेखि बर्दिवाससम्म १८ कि.मी. खण्डमा जग्गा अधिग्रहण एवम् मुआब्जा वितरणको कार्य भइरहेको जानकारी प्राप्त भएको छ। आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को असार मसान्तसम्म टिकट बिक्रीबाट रकम रु.९ करोड ८ लाख ११ हजार र शेयर वापत रकम रु. १० करोड आम्दानी भएको छ भने सञ्चालन खर्च रु.२९ करोड १४ लाख ७८ हजार भएको छ। हाल कार्यरत १६० जना कर्मचारीमध्ये १३७ जना नेपाली नागरिक तथा २३ जना विदेशी नागरिक रहेका छन् ।

६.१.२ काठमाडौं-तराई मधेश द्रुतमार्ग

काठमाडौं-तराई मधेस द्रुतमार्ग सडक आयोजना, नेपालको राजधानी काठमाडौंलाई तराई मधेससँग छोटो दूरीमा जोड्ने रणनीतिक महत्वको देशकै पहिलो स्तरीय सडक तथा द्रुतमार्ग (Asian Highway Standard Primary Class A) हो । यस द्रुतमार्गले छोटो दूरीमा राजधानी काठमाडौंलाई तराईसँग जोडी यात्रा तथा ढुवानी सहज बनाउँदै राष्ट्रको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा राखिएको छ । नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०७४ वैशाख २१ को निर्णयअनुसार भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयबाट मिति २०७४ साउन २७ मा नेपाली सेनालाई आयोजना हस्तान्तरण भई निर्माण शुरु भएको छ । नेपाली सेनालाई आयोजना हस्तान्तरण भएपश्चात् Asian Development Bank (ADB) द्वारा तयार पारिएको Feasibility Study & Preliminary Design Report 2008 लाई आधार मानी आयोजनाका निर्माण कार्यहरू अगाडि बढिरहेको छ । कोरियाको Soosung Engineering & Consulting ले द्रुतमार्गको विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन (DPR) तयार गरी स्वीकृतिका लागि पेश भएकोमा २०७६ भदौ १ मा स्वीकृत भईसकेको छ । चार लेनको यस आयोजना ललितपुरको खोकनादेखि शुरु भई मकवानपुर हुँदै बारा जिल्लाको निजगढसम्म जम्मा लम्बाई ७०.९७७ किलोमिटर र आयोजनाको क्षेत्र ललितपुर (९ कि.मि.), काठमाडौं (४.६ कि.मि.), मकवानपुर (४९.७७ कि.मि.) र बारा (७.६ कि.मि.) रहेको छ ।

आ.व.२०७३/७४ बाट शुरु भएको यस आयोजना मिति २०८३/८४ सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेकोमा पछिल्लो पटक म्याद थप भएर चैत्र २०८६ कायम गरिएको छ । प्रारम्भिक लागत रु.१ खर्ब ११ अर्ब अनुमान रहेको यस आयोजनाको संशोधित लागत रु.२ खर्ब ११ अर्ब ९३ करोड रहेको छ । काठमाडौ-तराई मधेश द्रुतमार्ग सडक आयोजना प्रमुखको कार्यालय जंगी अड्डा, काठमाडौको पत्रानुसार हालसम्म समष्टिगत भौतिक प्रगति ४८.७२ प्रतिशत र वित्तीय प्रगति ५०.६३ प्रतिशत (मोविलाईजेशन सहित) रहेको छ । यस आयोजनाले प्रभाव पार्ने

जिल्लाहरु काठमाडौं, ललितपुर, बारा, चितवन, मकवानपुर, पर्सा, रौतहट, सर्लाही, धनुषा, सिरहा, सप्तरी र सुनसरी लगायत तराईका जिल्लाहरु रहेका छन् । हाल यस आयोजनामा २,१९५ जनाले रोजगारी पाएका छन् जसमध्ये १,९५३ जना स्वदेशी तथा २४२ जना विदेशी कामदारहरु रहेका छन् ।

६.१.३ हुलाकी राजमार्ग

यस आयोजनाले पूर्वमा झापाको भद्रपुरबाट पश्चिममा कन्चनपुरको दैजीसम्म तराई मधेशका जिल्ला सदरमुकाम र घना बस्तीलाई जोड्दै १८५७ कि.मी. यातायातको पहुँच विस्तार गर्ने देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६६/६७ बाट शुरु भएको यो आयोजना आर्थिक वर्ष २०८३/८४ मा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेकोमा पछिल्लो पटक म्याद थप भएर आर्थिक बर्ष २०८६/८७ कायम गरिएको छ । आयोजनाको प्रारम्भिक लागत रु.४७ अर्ब २४ करोड रहेकोमा संशोधित लागत अनुमान रु.१ खर्ब १ अर्ब ९३ करोड पुगेको छ । नेपाल सरकार भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, सडक विभागबाट सार्वजनिक भएको आ.व. २०८२/८३ को वार्षिक समीक्षा अनुसार हालसम्मको समष्टिगत भौतिक प्रगति ७५.४१ प्रतिशत र वित्तीय प्रगति ७१.९९ प्रतिशत रहेको छ । हालसम्ममा कुल १ हजार ८ सय ५७ कि.मी. सडकमध्ये १ हजार ३ सय ५१ कि.मी.सडकमा कालोपत्रे र कुल ३०० पुल मध्ये १५१ वटा पुल निर्माण सम्पन्न भएको छ । १०० कि.मि. सडक कालोपत्रे तथा २० वटा पुल निर्माण सम्पन्न गर्ने लक्ष्य सहित आ.व. २०८२/८३ मा यस आयोजनाको लागि रु.३ अर्ब ४८ करोड ९० लाख बजेट विनियोजन भएको थियो । यस प्रदेशमा रहेको हुलाकी राजमार्ग निर्देशनालय, योजना कार्यालय जनकपुर अन्तरगत कूल ४०३.६८ कि.मी सडक रहेकोमा हाल सम्म ३४२.६८ कि.मी सडक कालो पत्रे सम्पन्न भएको छ । हुलाकी सडकको सडक सीमामा जग्गा अधिग्रहणको समस्या रहेको तथा ठुलो पुलहरुमा निमार्ण कार्य ज्यादै सुस्त भएकोले ठेक्का व्यवस्थापनमा चुनौती देखिएको छ ।

६.१.४ निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल

निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको निर्माण आ.व. २०७१/७२ मा सुरु भएको छ । यसलाई राष्ट्रिय गौरवको आयोजना मानिएको छ र Land Mark Worldwide ले तयार गरेको सम्भाव्यता अध्ययन अनुसार यसको अनुमानित लागत रु.८ खर्ब रहेको छ । निर्माणका लागि विमानस्थल क्षेत्रमा तारबार लगाउने, निजी जग्गा अधिग्रहण, वातावरणीय मूल्याङ्कन, नदी नियन्त्रण तथा सुकुम्बासी बस्ती व्यवस्थापनजस्ता प्राथमिक तयारी कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । गुरुयोजना निर्माणको ५० प्रतिशत कार्य पूरा भएको छ भने प्रथम चरणको निर्माणका लागि रुख र पोलको लगत नम्बरिङ्ग कार्य जारी छ । आयोजनास्थलको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन र सीमाङ्कन कार्य समेत सम्पन्न भएको छ । यद्यपि, टाँगिया बस्ती व्यवस्थापन र मोडालिटी सम्बन्धी निर्णय स्थिर नभएको तथा सर्वोच्च अदालतको निर्णय पश्चात कार्यमा ढिलाइ भएकोले परियोजना प्रगति अपेक्षित गतिमा अघि बढ्न सकेको छैन । आ.व. २०८३/८४ को बजेट वक्तव्यमा निजगढ विमानस्थलको निमार्ण मोडालिटी यकिन गर्ने उल्लेख भएता पनि उक्त कार्य सम्पन्न भईसकेको छैन ।

६.२. रोजगारी

प्रदेशको रोजगारीसम्बन्धी विवरणलाई वैदेशिक रोजगारी र आन्तरिक रोजगारी उप-शीर्षक विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

६.२.१ वैदेशिक रोजगारी

मधेश प्रदेशबाट वैदेशिक रोजगारीको लागि ठूलो संख्यामा श्रमिकहरू विदेश गएका छन् । धनुषा जिल्ला मुलुककै सबैभन्दा बढी वैदेशिक रोजगारीका लागि श्रम निर्यात गर्ने जिल्लाको रुपमा रहेको छ । वैदेशिक रोजगारीमा जाने अदक्ष कामदारको संख्या अधिक रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को असार महिनासम्ममा मधेश प्रदेशबाट श्रम स्वीकृति लिनेको संख्या गत वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ७.६६ प्रतिशतले कमी भई १ लाख ७९ हजार ४१ जना रहेको छ । यो संख्या बाह्य रोजगारीका लागि मुलुकभरिबाट श्रम स्वीकृति लिने संख्याको २२.६० प्रतिशत हो । विभिन्न देशहरुबीच भइरहेको युद्धका कारण वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारको संख्यामा कमी आएको छ । मधेश प्रदेशबाट श्रम स्वीकृति लिनेको संख्या धनुषा जिल्लामा सबैभन्दा बढी ३८ हजार ५ सय ५३ जना अर्थात् मधेश प्रदेशको २१.५३ प्रतिशत र पर्सा जिल्लामा सबैभन्दा कम ७ हजार ९ सय ७९ जना अर्थात् मधेश प्रदेशको ४.४६ प्रतिशत रहेको छ । मधेश प्रदेशबाट वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारहरूमध्ये सबैभन्दा बढी कामदार कतार, संयुक्त अरब इमिरेट्स, साउदी अरब, कुवेत र मलेसियामा कार्यरत छन् ।

तालिका ६.१ : श्रम स्वीकृति लिनेहरुको संख्या

जिल्ला	श्रम स्वीकृति संख्या	हिस्सा प्रतिशत	मुलुकभरको जम्मा
सप्तरी	२०,५५८	११.४८	७,९२,२०३
सिराहा	३०२११	१६.८७	
धनुषा	३८,५५३	२१.५३	
महोत्तरी	२८,२३०	१५.७७	
सर्लाही	२३,२७३	१३.००	
रौतहट	१४,६८२	८.२०	
बारा	१५,५५५	८.६९	
पर्सा	७,९७९	४.४६	
जम्मा	१,७९,०४१	१००	

स्रोत : वैदेशिक रोजगार विभाग, मासिक प्रतिवेदन २०८२ साउनदेखि असार २०८३

६.२.२ आन्तरिक रोजगारी

नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०७९/८० अनुसार मुलुकको गरिबी २०.२७ प्रतिशत रहेकोमा मधेश प्रदेशको गरिबी २२.५३ प्रतिशत रहेको छ। यु.एन.डि.पि. रिपोर्ट (सन् २०२५) अनुसार मानव विकास सूचकाङ्क मापनमा समावेश भएका १९३ देशहरुमध्ये नेपाल ०.६२२ अङ्कका साथ १४५औं स्थानमा रहेको छ। आन्तरिक रोजगारी अन्तर्गत संघीय तथा प्रादेशिक सरकारले वार्षिक कार्यक्रम तथा आवधिक योजनामार्फत मधेश प्रदेशमा देहाय बमोजिमका रोजगारमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालित रहेका छन् :

१. स्वदेशी उद्योगको मागको आधारमा आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गर्न पाठ्यक्रम परिमार्जन गरी "अन द जव" तथा "एपरेन्टसिप" कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा उद्योगका लागि आवश्यक पर्ने सीपयूक्त जनशक्ति आपूर्ति गर्न विश्वविद्यालय, प्राविधिक शिक्षालय र व्यावसायिक तालिम केन्द्रसँगको समन्वयमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिम सञ्चालन गरिने योजना रहेको छ।

२. स्थानीय तहमा सञ्चालित सार्वजनिक विकास निर्माणका कार्यहरू श्रममूलक प्रविधिमार्फत सञ्चालन गर्न प्रत्येक स्थानीय तहमा प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ।

३. सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमअन्तर्गत स्थानीयस्तरमै थप रोजगारी सिर्जना गर्ने अघिल्लो वर्षको लक्ष्यलाई थप प्रभावकारी बनाउदै उत्पादन अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र उद्यमशीलता विकास गर्न सहुलियतपूर्ण कर्जा कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न विशेष जोड दिएको छ।

४. चालु आ.व.को बजेट वक्तव्यमा प्रधानमन्त्री रोजगार कार्यक्रमबाट स्थानीयस्तरमा सञ्चालन हुने सडक, सिँचाई, भवन, पुल, नदी नियन्त्रण, वृक्षारोपण लगायत संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका आयोजना तथा कार्यक्रममा रोजगार सेवा केन्द्रमा सूचीकृत बेरोजगार व्यक्तिहरूलाई रोजगार दिने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

५. हात हातमा सवारी, घर घरमा रोजगारी भन्ने मूल नाराका साथ मुख्यमन्त्री स्वरोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

६. वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएका युवाहरुलाई प्रदेशमा स्वरोजगारको अवसर प्रदान गर्नका लागि आर्थिक/वस्तुगत/प्राविधिक सहयोग सहितको स्वरोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ। साथै वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएका युवा जनशक्तिसंग भएका ज्ञान, सीप र क्षमताको सदुपयोग गरी स्वदेशमै आय आर्जनको बाटो खुलाउन सीप विकास तालिम, प्रविधी सहयोग, अनुदानमा आधारित ऋण जस्ता कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

७. प्रदेश भित्रका बेरोजगार युवाहरुलाई रोजगार वा स्वरोजगारका अवसर प्रदान गर्नका लागि सि.एम रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गरिने व्यवस्था रहेको छ।

८. मधेशलाई बेरोजगार मुक्त प्रदेश बनाउन श्रम सम्वद्ध क्षेत्रहरुको राय सुझाव लिई प्रदेश सरकारलाई परामर्श उपलब्ध गराउन श्रम सल्लाहकार परिषदलाई सक्रिय बनाउने व्यवस्था रहेको छ।

९. मधेश प्रदेशका १३६ वटै स्थानीय तहसँग समन्वय गरी बाल श्रम मुक्त मधेश कार्यक्रम सञ्चालन गरी बालबालिकाहरुको श्रममा हुने शोषणलाई न्यूनिकरण गर्नका लागि जनचेतनामूलक कार्यक्रहरु सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

१०. प्रदेशमा कृषि बाहेक अन्य क्षेत्रमा (जस्तै: उद्योग, व्यापार, सेवा) विकास गरी स्थानीय रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्ने विभिन्न व्यवस्था गरेको छ ।

६.३ पूर्वाधार र रोजगारी क्षेत्रका चुनौती र सम्भावना

मधेश प्रदेशको समथर भू-भाग, भारतसँगको सीमावर्ती पहुँच, पूर्व-पश्चिम राजमार्ग, हुलाकी राजमार्ग, रेल सेवा तथा राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूको उपस्थितिले पूर्वाधार विकास र रोजगारी सिर्जनाका दृष्टिले प्रदेशलाई रणनीतिक महत्व प्रदान गरेको छ । काठमाडौं-तराई/मधेश द्रुतमार्ग, हुलाकी राजमार्ग, निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, सुनकोशी-मरिन डाइभर्सन आयोजना, रेलवे विस्तार तथा ऊर्जा तथा सिँचाइ परियोजनाहरूले प्रदेशको आर्थिक रूपान्तरणमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्‍याउन सक्ने अवस्था रहेको छ ।

नेपाल सरकारद्वारा हालै प्रस्तुत नीति तथा कार्यक्रम तथा आगामी आवधिक योजनाहरूले उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र, रोजगारी सिर्जना, पूर्वाधार आधुनिकीकरण, हरित विकास, डिजिटल पूर्वाधार, युवा उद्यमशीलता तथा निजी लगानी प्रवर्द्धनलाई प्राथमिकता दिएको सन्दर्भमा मधेश प्रदेशमा पूर्वाधार र रोजगारी क्षेत्रको सम्भावना थप विस्तार भएको देखिन्छ । तथापि, विश्वव्यापी आर्थिक अनिश्चितता, महँगी, जलवायु परिवर्तन, वैदेशिक रोजगारीतर्फ युवाहरुको बढ्दो आकर्षण, नीतिगत अस्थिरता तथा वित्तीय स्रोत व्यवस्थापनका चुनौतीहरूले यस क्षेत्रलाई समेत प्रभावित पारेको छ ।

६.३.१ चुनौतीहरू

१. मधेश प्रदेशमा निर्माण शुरु भएका आयोजना हुलाकी राजमार्ग, काठमाडौ–निजगढ द्रुतमार्ग, राष्ट्रपति चुरे तराई मधेस संरक्षण कार्यक्रम तथा निजगढ अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल जस्ता राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू विभिन्न सरोकारवाला निकाय तथा क्षेत्रहरूबीच समन्वय कायम गर्दै निर्धारित लागत र समय तालिकाभित्र सम्पन्न गर्नु ।

२. संघीय तथा प्रदेशस्तरीय विकास आयोजनाका लागि पर्याप्त बजेट, वैकल्पिक वित्तीय स्रोत तथा दीर्घकालीन लगानी व्यवस्थापन गर्नु ।

३. पूर्वाधार क्षेत्रको विकासमा निजी क्षेत्र, वैदेशिक लगानी तथा सार्वजनिक-निजी साझेदारी आकर्षित गरी मधेश प्रदेशलाई लगानीयोग्य क्षेत्रको रुपमा विकास गरी रोजगारी सिर्जना गर्नु ।

४. पूर्वाधार क्षेत्रको विकासमा आउने समस्याहरू समाधान गर्न अन्तर-निकाय समन्वय कायम गर्ने र निर्माण शुरु भएका आयोजनाहरूको काम समयमै सम्पन्न गर्न निर्माण व्यवसायी र ठेकेदारको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु ।

५. जयनगर-कुर्था-बिजलपुरा रेल सेवाको दीगो तथा प्रभावकारी सञ्चालनका लागि आवश्यक मर्मत केन्द्र, वर्कशप, इन्धन भण्डारण, रेल धुने स्थान, सिग्नल प्रणाली तथा दक्ष नेपाली प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्नु ।

६. सप्तरी जिल्लामा रहेको गजेन्द्र नारायण सिंह औद्योगिक क्षेत्र लगायत प्रदेशका औद्योगिक क्षेत्रहरू अपेक्षाअनुसार पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा नरहेको सन्दर्भमा उक्त औद्योगिक क्षेत्रको व्यवस्थापनमा सुधार ल्याई थप उद्योगहरू सञ्चालन हुने वातावरण तयार पार्नु साथै जलेश्वर भन्सार, जनकपुर रेल्वे, जटही ढल्केवर र जलेश्वर ढल्केवर सडक सञ्जालको पूर्ण उपयोग गर्न यस क्षेत्रमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गरी सञ्चालन गर्नु ।

७. तीव्र तथा अव्यवस्थित शहरीकरणका कारण औद्योगिक क्षेत्र, सार्वजनिक पूर्वाधार तथा खुला स्थान संरक्षणका समस्यालाई समाधान गर्नु ।

८. पूर्व-पश्चिम राजमार्ग विस्तार, पुल निर्माण तथा सहायक सडक स्तरोन्नतिको कार्य समयमै सम्पन्न गर्नु ।

९. निर्माण सम्पन्न भएका सडक, पुल, बाँध, सिँचाइ तथा सार्वजनिक भवनहरूको नियमित मर्मत-सम्भार तथा दिगोपना व्यवस्थापन कायम गर्नु ।

१०. प्रदेश र स्थानीय तहमा बनेका भौतिक पूर्वाधारहरूको गुणस्तर कायम गरी दिगो रुपमा सञ्चालन गर्नु ।
११. उद्योग, निर्माण, सेवा तथा कृषि क्षेत्रको आवश्यकता अनुसार सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गरी बेरोजगारी तथा वैदेशिक पलायन जस्ता समस्या समाधान गर्नु ।
१२. जलवायु परिवर्तन, बाढी, डुबान, अत्यधिक गर्मी तथा नदी कटानका कारण सडक, पुल, सिँचाइ तथा शहरी पूर्वाधारमा क्षति पुग्ने जोखिम व्यवस्थापन गर्नु ।
१३. डिजिटल पूर्वाधार, इन्टरनेट पहुँच, डेटा सुरक्षा तथा सूचना प्रविधिमा आधारित सार्वजनिक सेवाको ग्रामीण क्षेत्रमा विस्तार गर्नु ।

६.३.२ सम्भावनाहरु

१. मधेश प्रदेशको भौगोलिक बनावट समतल भू-भाग रहेकोले पूर्वाधार निर्माणको लागि तुलनात्मक रुपमा कम लागतमा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल जस्ता ठूला पूर्वाधारको निर्माण तथा विकास हुन सक्ने सम्भावना रहेको देखिन्छ । साथै, कृषिजन्य उद्योगसँग सम्बन्धित पूर्वाधारको विकास तथा सेवाको विस्तार गरी कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
२. नेपाल सरकारको हालैको नीति तथा कार्यक्रममा उत्पादनमूलक अर्थतन्त्र, रोजगारी सिर्जना, पूर्वाधार आधुनिकीकरण, हरित विकास, डिजिटल नेपाल तथा निजी लगानी प्रवर्द्धनलाई प्राथमिकता दिइएको सन्दर्भमा मधेश प्रदेशमा ठूला पूर्वाधार तथा औद्योगिक परियोजना विस्तारको सम्भावना बढेको छ ।
३. मधेश प्रदेशमा उपलब्ध भौगोलिक सुगमता तथा आर्थिक रुपले सक्रिय जनशक्तिको सदुपयोग गर्दै कृषि र उद्योगको विकासमार्फत पर्याप्त आन्तरिक रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
४. पर्यटन विकासका लागि अन्य भौतिक पूर्वाधारको विकास गरी पर्यटन क्षेत्रको प्रवर्द्धनमार्फत प्रादेशिक आय र रोजगारी बढाउन सकिने सम्भावना रहेको छ ।
५. समतल धरातलीय स्वरुप र भौगोलिक सुगमताको कारणले यहाँ ठूला विश्वविद्यालय तथा अस्पतालहरू स्थापना गरी रोजगारी सिर्जना गर्न र शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवा निर्यात गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
६. सूचना प्रविधि, डिजिटल सेवा, स्टार्टअप, अनलाइन व्यवसाय तथा ई-गभर्नेन्सको विस्तारमार्फत नयाँ पुस्तालाई आधुनिक सेवा तथा उद्यमशीलतामा आकर्षित गरी रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने अवसर बढ्दै गएको छ ।
७. सप्तकोशी नदी, बागमती तथा अन्य नदी प्रणालीको वैज्ञानिक उपयोगमार्फत सिँचाइ, ऊर्जा तथा बहुउद्देश्यीय पूर्वाधार परियोजना सञ्चालन गरी कृषि तथा औद्योगिक उत्पादन वृद्धि गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
८. जनकपुरधाम लगायतका शहरी क्षेत्रमा रहेका खुला सार्वजनिक जग्गा, गुठी तथा सरकारी स्वामित्वका क्षेत्रहरूको योजनाबद्ध उपयोग गरी खेलकुद, प्रदर्शनी, सम्मेलन तथा मनोरञ्जन पूर्वाधार विकास गर्न सकिने अवस्था रहेको छ ।
९. सीप विकास, व्यवसायिक तालिम, CTEVT सम्वद्ध शिक्षालय मार्फत दक्ष जनशक्ति उत्पादन गरी स्थानीय उद्योग र सेवा क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
१०. जनकपुरधाम, सप्तरीको छिन्नमस्ता, रामजानकी मन्दिर, धनुषाधाम जस्ता पर्यटकीय स्थलहरुमा पर्यटन सेवा, गाइड, होटल, यातायात, हस्तकला जस्ता व्यवसायमार्फत रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
११. वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवाहरुलाई नेपालको उद्यमशील युवा कार्यक्रम जस्ता योजनाहरुमार्फत उद्यम सञ्चालनको प्रशिक्षण र अनुदान दिई युवाहरुको सीप र पुँजी उपयोग गरी स्वरोजगार बन्न प्रोत्साहन गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ ।
१२. प्रदेश सरकारले स्टार्टटप विकासका लागि नयाँ व्यवसायी सामाजिक उद्यम, अनलाइन सेवा जस्ता क्षेत्रहरुमा युवा पुस्तालाई आकर्षित गराउन सकिने सम्भावना रहेको छ ।
१३. भारतसँगको खुला सिमाना भएकोले सीमापार व्यापार, यातायात, सवारी साधन र पूर्वाधार विस्तार गर्ने सम्भावना रहेको छ ।

१४. प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना, औद्योगिक ग्राम, डिजिटल नेपाल अभियान, हरित ऊर्जा तथा युवा स्वरोजगार कार्यक्रमसँग समन्वय गरी उत्पादनमूलक क्षेत्रहरूमा दीर्घकालीन रोजगारी सिर्जना गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना रहेको छ ।

परिच्छेदः ७ प्रादेशिक कार्यक्रम तथा योजना

७.१ मधेश प्रदेशको सरकारी वित्त स्थिति

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ का लागि मधेश प्रदेश सरकारले कुल रु.४६ अर्ब ९८ करोड बजेट विनियोजन गरेकोमा रु.२६ अर्ब ३९ करोड खर्च भएको छ जुन कुल विनियोजनको ५६.१८ प्रतिशत हो । आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा विनियोजन भएको बजेटको ७१.१६ प्रतिशत खर्च भएको थियो ।

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ का लागि प्रदेश सरकारले चालु खर्चतर्फ विनियोजन गरेको रु.१५ अर्ब ६३ करोडमध्ये २०८३ असार मसान्तसम्म रु.९ अर्ब ४३ करोड खर्च भएको छ जुन विनियोजन भएको चालु खर्च बजेटको ६०.३३ प्रतिशत हो । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो खर्च ६३.८७ प्रतिशत रहेको थियो । त्यसैगरी, पूँजीगत खर्चतर्फ विनियोजन भएको रु.३१ अर्ब ३४ करोडमध्ये समीक्षा अवधिको अन्तसम्म रु.१६ अर्ब ९५ करोड खर्च भएको छ जुन विनियोजन भएको पूँजीगत बजेटको ५४.१० प्रतिशत हो । गत वर्षको सोही अवधिमा यस्तो खर्च ७५.०५ प्रतिशत रहेको थियो ।

तालिका ७.१: प्रदेशगत खर्चको स्थिति (रु.करोडमा)

शिर्षक	आर्थिक वर्ष २०८१/८२			आर्थिक वर्ष २०८२/८३		
	बजेट	यथार्थ	प्रगति प्रतिशत	बजेट	यथार्थ	प्रगति प्रतिशत
चालु	१५२७.८५	९७५.८६	६३.८७	१५६३.८२	९४३.४६	६०.३३
पूँजीगत	२८६१.३६	२१४७.५०	७५.०५	३१३४.५१	१६९५.९२	५४.१०
वित्तीय	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००	०.००
कुल खर्च	**४३८९.२१**	**३१२३.३६**	**७१.१६**	**४६९८.३३**	**२६३९.३८**	**५६.१८**

स्रोतः अर्थ मन्त्रमलय, मधेश प्रदेश सरकार

मधेश प्रदेश सरकारले आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा कर राजस्वबाट रु.१६ अर्ब १३ करोड ५४ लाख, र गैरकर राजस्वबाट रु.१ अर्ब ७० करोड ३२ लाख संकलन गरेको छ। साथै, संघीय सरकारबाट समानीकरण, समपुरक, विशेष र सशर्त अनुदान बाट कुल रु. रु.४ अर्ब ७४ करोड ८९ अनुदान प्राप्त गरेको छ। साथै, अन्य राजस्व प्राप्ती रु.१५ अर्ब ४ करोड ७५ लाख रहेको छ। गत आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को तुलनामा कर र गैरकर राजस्व बढेको छ भने अन्य राजस्व घटेको छ।

तालिका ७.२: प्रदेशगत प्राप्तिको स्थिति (रु.करोडमा)

शीर्षक	आर्थिक वर्ष २०८१/८२ असार मसान्तसम्मको प्राप्ति	आर्थिक वर्ष २०८२/८३ असार मसान्तसम्मको प्राप्ति	प्रतिशत परिर्वतन
कर	१५०१.५६	१६१३.५४	७.४६
गैरकर	१३५.७१	१७०.३२	२५.५०
अन्य*	२०२५.२९	१५०४.७५	-२५.७०
अनुदान**	६९५.८४	४७४.८९	-३१.७५

स्रोतः अर्थ मन्त्रमलय,मधेश प्रदेश सरकार

* बेरुजु, निकासा फिर्ता, अनुदान फिर्ता तथा नगद मौज्दात समावेश रहेको ।

** संघीय सरकारबाट प्रदेशलाई प्राप्त भएका अनुदान तथा हस्तान्तरण समावेश रहेको ।

७.२ मधेश प्रदेशका स्थानीय तहहरुको बजेट कार्यान्वयनको स्थिति

१. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा यस आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदनको लागि छनौट गरिएका मधेश प्रदेशका ५ वटा स्थानीय तहहरु (जनकपुर उप-महानगरपालिका, वीरगञ्ज महानगरपालिका, बागमती नगरपालिका, लहान नगरपालिका र राजविराज नगरपालिका) को विनियोजित कुल बजेट रु.९ अर्ब ९५ करोड रहेको छ भने समीक्षा अवधिमा विनियोजनको ६०.७८ प्रतिशत अर्थात् रु.६ अर्ब ५ करोड खर्च भएको छ ।

२. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा स्थानीय तहहरुले चालु खर्च तर्फ विनियोजन गरेको रु.५ अर्ब ५३ करोडमध्ये रु.४ अर्ब २८ करोड खर्च भएको छ जुन विनियोजित चालु खर्च बजेटको ७७.३२ प्रतिशत हो । गत आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा यस्तो खर्च ८०.१७ प्रतिशत रहेको थियो ।

३. आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा स्थानीय तहहरुले आन्तरिक स्रोत र राजस्व बाँडफाँट गरी जम्मा रु.२ अर्ब २२ करोड ३८ लाख, समानीकरण अनुदानबाट रु.१ अर्ब १० करोड ५१ लाख, समपूरक अनुदानबाट २ करोड ९८ लाख, विशेष अनुदानबाट ७ करोड ७५ लाख र सशर्त अनुदानबाट २ अर्ब ५१ करोड १९ लाख परिचालन भएको छ ।

७.३: मधेश प्रदेशका स्थानीय तहहरुको वित्त स्थिति (रु.करोडमा)

शिर्षक	उप-शिर्षक	आ.व.२०८१/८२		आ.व.२०८२/८३		प्रगति (प्रतिशतमा)		वृद्धिदर (प्रतिशतमा)
		बजेट	वास्तविक	बजेट	वास्तविक	आ.व. २०८१/८२	आ.व. २०८२/८३	
खर्च	कुल खर्च	**९४३.१३**	**६४२.७८**	**९९५.५५**	**६०५.०९**	**६८.१५**	**६०.७८**	**-७.३७**
	चालु	५२१.०३	४१७.७३	५५३.८२	४२८.२२	८०.१७	७७.३२	-२.८५
	पूँजीगत	४१८.३६	२२५.०५	४३८.७३	१७५.०७	५३.७९	३९.९०	-१३.८९
	वित्तीय	३.७४	-	३.००	१.८०	०.००	६०.००	६०.००
	अन्य	-	-	-	-			
राजस्व	आन्तरिक स्रोतबाट प्राप्त	२९३.२४	१७४.४८	३१६.१४	१८३.६३	५९.५०	५८.०९	-१.४२
	राजस्व बाँडफाँड प्राप्त	५३.२७	४०.००	४८.२३	३८.७५	७५.०९	८०.३४	५.२५
	अन्य	२.००	-	१.८०	-			
अनुदान तथा हस्तान्तरण	समानीकरण	१२५.५४	११२.८५	१२४.१९	११०.५१	८९.९०	८८.९९	-०.९१
	समपूरक	५.६०	१.३६	३.७७	२.९८	२४.३१	७९.००	५४.६९
	विशेष	१२.७०	१२.१०	११.०१	७.७५	९५.२८	७०.४१	-२४.८६
	सशर्त	३१४.२४	२५६.४९	३२५.३३	२५१.१९	८१.६२	७७.२१	-४.४१
ऋण	आन्तरिक	४९.३३	४९.३३	४९.३३	४९.३३			
	बाह्य	-	-	-	-			
मधेश प्रदेशस्थित जनकपुरधान उप-महानगरपालिका, वीरगञ्ज महानगरपालिका, बागमती नगरपालिका, लहान गरपालिका र राजविराज नगरपालिकाको विनियोजित बजेट र उपलब्धीको आधारमा गरिएको विश्लेषण								

परिच्छेदः ८ आर्थिक परिदृष्य

प्रदेशका कृषि विज्ञ, पशुपन्छी विज्ञ, मालपोत कार्यालय, यातायात व्यवस्था कार्यालय, डिभिजन वन कार्यालय, उद्योगी/व्यवसायी तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूबाट आर्थिक परिदृश्यसम्बन्धी प्रश्नावलीमार्फत प्राप्त प्रतिक्रिया तथा जानकारीका आधारमा आर्थिक परिदृष्यको विश्लेषण गरिएको छ। सर्वेक्षणबाट प्राप्त सूचकहरुको विश्लेषणको आधारमा, मनसुनी वर्षामाथिको परमपरागत निर्भरता न्यूनीकरण गर्दै सिंचाई पूर्वाधारमा सुधार एवं आधुनिक कृषि प्रविधि अवलम्बन गर्दै कृषिको व्यवसायीकरण तथा उद्योगहरु पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्दै लगानी मैत्री वातावरण तयार गरेमा मधेश प्रदेशमा कृषि, उद्योग, तथा सेवा क्षेत्रको उत्पादनमा आगामी आर्थिक वर्षहरूमा क्रमशः वृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। साथै, उद्यमशिलता तालिम, वित्तीय पहुँचमा वृद्धि, स्टार्ट-अप पूँजी तथा स्वरोजगारमूलक कार्यक्रमहरु मार्फत् युवामा उद्यमशिलता तथा मानव पूँजीको विकास भई आन्तरिक रोजगार सिर्जनामा सकारात्मक योगदान पुग्ने देखिन्छ।

युवावर्गद्वारा सञ्चालित आन्दोलन तथा स्थानीय गतिरोधका कारण सिर्जित प्रतिकुल परिस्थिति, शिथिल लगानीको वातावरण, कुल आन्तरिक मागमा आएको संकुचन एवं कृषि क्षेत्रको उत्पादनमा आएको गिरावट जस्ता कारणले आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा आर्थिक गतिविधि सुस्त रहन गएको देखिन्छ। तथापि, आर्थिक वर्ष २०८३/८४ मा असोज महिनाको अनुकुल बर्षाले मुख्य बाली (धान) को उत्पादन बढ्ने अनुमान छ। साथै, प्रदेश सरकारले आयोजना गर्न लागेको लगानी सम्मेलनले निजी क्षेत्रको आत्मविश्वास वृद्धि गरी पूँजी परिचालन एवं लगानी मैत्री वातावरण निर्माण गर्ने अपेक्षा गरिएको छ। यस बाहेक, आर्थिक वर्ष २०८३/८४ मा सम्पन्न हुने प्रदेश र स्थानीय निर्वाचनकालीन खर्चले बजार तरलता बढाउनुको साथै उपभोग र आर्थिक गतिविधि थप चलायमान बनाई समग्र प्रादेशिक अर्थतन्त्रको विस्तारमा टेवा पुग्ने अनुमान रहेको छ।

८.१ कृषि क्षेत्र

कृषि आधुनिकरण कार्यक्रमलाई बहुवर्षिय आयोजनाको रुपमा निरन्तरता, अनुकुल मौसम, उन्नत बिउ बिजनको प्रयोग, सिँचाई प्रणालीको विस्तार, कृषि मलको सहज उपलब्धता, "कृषिको मुख्य आधार, माटोको स्वास्थ्य सुधार" नामक अभियान सञ्चालनका लागि प्रदेश सरकारद्वारा बजेट विनियोजन, "फिड द नेशन" अभियानलाई मूर्त रुप दिनका लागि दुई धानवाली प्रवर्द्धन कार्यक्रमको लागि प्रदेश सरकारद्वारा बजेट विनियोजन, मुल्य श्रृंखलामा आधारित व्यवसायिक फलफुल प्रवर्द्धन, किसानहरुको क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन, महिला कृषि स्वयम् सेविका परिचालन, कृषक पाठशाला सञ्चालन, कृषि यन्त्र उपकरण प्रवर्द्धन सहयोग कार्यक्रमका लागि बजेट विनियोजन लगायतका कारण आर्थिक वर्ष २०८३/८४ मा कृषि उत्पादन बढ्ने अनुमान गरिएको छ। तथापि, मधेश प्रदेशको कृषि क्षेत्रमा पर्याप्त र दिगो सिँचाई पूर्वाधारको अभाव, बेमौसमी वर्षा, रैथाने खडेरी, बाढी/डुबान जस्ता प्राकृतिक प्रकोपले कृषि क्षेत्रबाट अपेक्षित उत्पादन प्राप्त नहुने जोखिम समेत उत्तिकै रहेको छ।

८.२ औद्योगिक क्षेत्र

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ मा निर्माण तथा उत्पादन क्षेत्रमा आएको शिथिलता, उद्योगहरुको उत्पादन क्षमताको न्यून उपयोग, वैदेशिक रोजगारीबाट स्वदेश फर्केका श्रमिकले ल्याएका सीप, अनुभव र विप्रेषण प्रवाहलाई उपयोग गर्ने वातावरणको कमि जस्ता कारणहरुले अल्पकालीन रुपमा उद्योग व्यवसाय र औद्योगिक उत्पादनमा अपेक्षाकृतरुपमा सुधार हुन नसकेको देखिन्छ। तथापि, आर्थिक बर्ष २०८३/८४ मा संघीय बजेट मार्फत नेपाल सरकारले उत्पादन, उद्योग र पूर्वाधार केन्द्रको रुपमा विकास गर्ने दीर्घकालीन रणनीति अघि सारेको छ। साथै, स्वदेशी उत्पादनलाई प्रतिस्पर्धी बनाउन २७३ प्रकारका कच्चण पदार्थको भन्सार महसुल तयारी वस्तु भन्दा एकतह न्यून गर्ने, र ३६० वस्तुमा अन्तःशुल्क खारेज गर्ने व्यवस्था गरेकोले प्रदेशको औद्योगिक क्षेत्रको उत्पादन लागत घट्ने देखिन्छ। यसैगरी, वैदेशिक रोजगारीबाट स्वदेश फर्केका श्रमिकले ल्याएका सीप, अनुभव र विप्रेषण प्रवाहलाई उपयोग गर्ने वातावरण सृजना गर्न र "हात हातमा सवारी, घर घरमा रोजगारी" भन्ने मुल नाराका साथ 'स्वरोजगार कार्यक्रम' संचालन गर्ने लगायत उद्योग, व्यवसायका लागि Loan-Card व्यवस्था गर्न प्रदेश सरकारले आवश्यक बजेट विनियोजन गरेको छ। लघु, घरेलु, साना र मझौला उद्यममार्फत आन्तरिक स्वरोजगार प्रवर्धन तथा 'मधेश स्टार्ट-अप र नवप्रवर्तन केन्द्र' स्थापनासहित उद्योगमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यसले युवा उद्यमशीलता र व्यवसाय प्रवर्धनमा योगदान पुऱ्याउने तथा औद्योगिक उत्पादन बढने अपेक्षा राखिएको छ।

८.३ सेवा क्षेत्र

आर्थिक वर्ष २०८३/८४ को पहिलो त्रैमासमा आएको बाढी पहिरो, यातायात तथा राजमार्ग अवरोधले व्यापार तथा पर्यटन क्षेत्र प्रभावित भएको देखिन्छ। तथापि, चाड पर्वको आगमन संगै बाह्य तथा आन्तरिक पर्यटकीय गतिविधिमा

क्रमिक रुपमा बढ्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । प्रदेशमा हाल थोक तथा खुद्रा व्यापारले गति लिएको, स्वास्थ्य संस्था तथा विद्यालयहरू पूर्णरुपमा सञ्चालनमा आएको, प्रदेशमा रहेका धार्मिक स्थलहरुले स्वदेशी तथा भारतीय पर्यटकहरू आकर्षित गरेको, जयनगर-जनकपुर-कुर्था रेल्वे सञ्चालनमा रहेको लगायतका कारणले चालु आर्थिक वर्षमा मधेश प्रदेशमा यातायात, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा वित्तीय सेवा लगायत समग्र सेवा क्षेत्र सामान्य विस्तार हुने अनुमान रहेको छ ।

८.४ पूर्वाधार क्षेत्र

पूँजीगत खर्च अपेक्षित रुपमा बढ्न नसकेको र राजस्व संकलनमा कमी आएको भएता पनि भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रअन्तर्गत जयनगर भंगहा रेलवे सञ्चालनमा आई वर्दिवाससम्मको बाँकी खण्ड निर्माण हुने क्रममा रहेको, पूर्व-पश्चिम लोकमार्गअन्तर्गत सिराहा, सप्तरी, धनुषा र सर्लाही खण्डको विस्तार कार्य तीव्र गतिमा अगाडि बढिरहेको, हुलाकी राजमार्ग पनि तीव्र रुपमा विस्तार भइरहेको, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरुको कार्य प्रगति तथा बाढी पछिको निर्माण कार्य तिव्ररुपमा अगाडी बढ्ने अनुमानका कारण चालु आर्थिक वर्षमा पूर्वाधार क्षेत्र थप विस्तार हुने अनुमान रहेको छ ।